

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

З. І. Новікова, Л. О. Волкова, В. С. Купріянова,
Т. В. Сідлярчук, І. Ю. Тур

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник

Харків «ХАІ» 2009

УДК 330. 8 (075,8)

Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / З.І. Новікова, Л.О. Волкова, В.С. Купріянова та ін. – Х.: Нац. аерокосм. ун-т "Харк. авіац. ін-т", 2009. – 121 с.

Розглянуто історію економіки та економічної думки з періоду зародження ринкових відносин до сьогодення.

Кожна глава посібника присвячена огляду політико-економічної характеристики стану й розвитку певної епохи та економічної думки. Дано більш детальний аналіз значущих економічних шкіл і напрямків економічної науки.

Для студентів економічних спеціальностей.

Іл. 1. Бібліогр.: 9 назв

Рецензенти: д-р екон. наук, проф. Д.О. Горелов,
канд. екон. наук, доц. Я.В. Леонов

© Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
"Харківський авіаційний інститут", 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	5
<i>Глава 1. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ЕПОХИ ПЕРВІСНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ</i>	6
1.1. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)	6
1.2. Загальна характеристика економічної думки.....	8
Школа меркантилістів.....	8
<i>Вільям Петті (1623 – 1687)</i>	13
Школа фізіократів	14
Франсуа Кене (1694 – 1774)	16
Анн Робер Жак Тюрго (1727 – 1781)	18
<i>Глава 2. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ЕПОХИ ВІЛЬНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ</i>	19
2.1. Загальна характеристика епохи.....	19
2.2. Загальна характеристика економічної думки.....	23
«Класична» англійська політична економія	24
Адам Сміт (1723 – 1790).....	25
Давід Рікардо (1772 – 1823)	29
Томас Мальтус (1766 – 1834).....	32
Жан-Батист Сей (1767 – 1832).....	36
Джон Стюарт Мілль (1806 – 1873)	36
«Історична школа». Німеччина	39
Марксизм. Карл Маркс (1818 – 1883)	44
Маржинальна революція.....	48
«Суб'єктивно-психологічна» школа. Австрія.....	52
Карл Менгер (1840 – 1921)	53
Фрідріх фон Візер (1851 – 1926).....	54
Ойген фон Бем-Баверк (1851 – 1919).....	54
Кнут Вікселль (1851 – 1926).....	56
<i>Глава 3. ГОСПОДАРСТВО І ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ЕПОХИ МОНОПОЛІЗМУ</i>	56
3.1. Загальна характеристика епохи.....	56
3.2. Загальна характеристика економічної думки.....	59
Кембриджська школа. Неокласика	59

Альфред Маршалл (1842 – 1924)	60
Артур Сесіл Пігу (1877 – 1969).....	62
Американська школа – неокласика	63
Джон Бейтс Кларк (1847 – 1938)	63
Едвард Чемберлін (1899 – 1967).....	65
Йозеф Алоїз Шумпеттер (1883 – 1950).....	68
Василь Васильович Леонтьєв (1906 – 1999).....	70
Ранній інституціоналізм	72
Торстейн Веблен (1857 – 1929).....	73
Уеслі Клер Мітчелл (1874 – 1948).....	75
Джон Коммонс (1862 – 1945).....	76
Кейнсіанська школа	76
Джон Мейнард Кейнс (1883 – 1946)	77
Джоан Вайолет Робінсон (1903 – 1983).....	82
Елвін Хансен (1887 – 1975)	83
Джон Річард Хікс (1904 – 1989).....	86
Пол Ентоні Самуельсон (народився у 1915).....	88
<i>Глава 4. СОЦІАЛЬНЕ РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО І ЕКОНОМІЧНА ДУМКА</i>	88
4.1. Загальна характеристика соціального ринкового господарства	89
4.2. Загальна характеристика економічної думки	92
Неолібералізм	93
«Правий фланг»	94
Людвіг Едлер фон Мізес (1881 – 1973)	95
Фрідріх Август фон Хайєк (1899 – 1992).....	96
«Лівий фланг»	98
Вальтер Ойкен (1891 – 1950).....	98
Людвіг Ерхард (1897 - 1977).....	99
«Центр». «Монетарна» школа	100
Мілтон Фрідман (народився у 1912)	101
Школа пропозиції	104
Сучасний інституціоналізм	105
Індустріально-соціологічний напрямок	105
Гуннар Мюрдаль	105
Джон Кеннет Гелбрейт	108
Франсуа Перру (1903 – 1987).....	110
Футурологія стає наукою (Е. Тоффлер, Д. Белл, У. Ростру).....	111
Школа «суспільного вибору»	115
Джеймс Мак-Гілл Бьюкен (народився у 1919).....	115
Проблема трансакційних витрат	118
Рональд Коуз (народився у 1910).....	118
Бібліографічний список	120

Вступ

Тенденція до різноманітності
є головною причиною прогресу.

О. Маршалл

Історія економіки і економічних вчень - це самостійна економічна дисципліна. Її предметом є вивчення історії становлення й розвитку громадського виробництва, а також історичного процесу виникнення, розвитку, боротьби та зміни економічних концепцій на певних етапах розвитку людства.

Теоретичною основою історії економіки і економічних вчень є курс економічної теорії (політичної економії). Водночас набуття знань про історію розвитку громадського виробництва та порівняння трактовок основних економічних концепцій, сформульованих визначними економістами-теоретиками зі світовим ім'ям, дозволяє глибше засвоїти курс економічної теорії.

Метою вивчення історії економіки і економічних вчень є:

- 1) поглиблення та розширення знань з економічної теорії;
- 2) підвищення економічної та загальної культури, розширення світогляду в області загальних, спеціальних і галузевих економічних наук, накопичення загального багажу людського капіталу;
- 3) ознайомлення з визначними економістами світу та вивчення сформульованих ними концепцій.

Професійний економіст мусить знати історію своєї науки, її визначних представників та їхні головні ідеї.

Глава 1. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ЕПОХИ ПЕРВІСНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ

1.1. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)

Епоха Великих географічних відкриттів і первісного нагромадження капіталу – це приблизно трьохсотрічний період від кінця XV століття (початок епохи Великих відкриттів) до кінця XVIII століття ("промислова революція" в Англії). Він охоплює так зване "високе" Відродження (1450 – 1650 рр.) і Століття Освіти (1650 – 1785 рр.).

Якщо спробувати одним словом охарактеризувати цю епоху, то це слово - динаміка. Усе приходить у рух, усе міняється: люди, ідеї, державні кордони, суспільні інститути.

Після відкриття морських шляхів в Індію, Америку, Південно-Східну Азію "грошовий голод" у Європі змінюється потужним припливом золота й срібла й починається так звана "революція цін" - загальне зростання цін майже в чотири рази за XVI сторіччя.

Використовуючи свою перевагу в озброєнні й організації, європейські держави починають захоплення й колоніальне освоєння великих регіонів в Азії, Африці, Північній та Південній Америці. Грабіж і експлуатація колоніальних і залежних територій стане одним з основних джерел первісного нагромадження капіталу й ресурсів для промислового перевороту.

У XVI столітті відбувається розкол католицької церкви – Реформація. Держави, прийнявши нову ідеологію – протестантизм, отримують додатковий імпульс у своєму економічному розвитку. Реформація і революція цін прискорюють процес розшарування європейських держав на «економічно передові»: Англія, Голландія, Швеція, Швейцарія та «інші»: Іспанія, Австрія, південно-германські землі, Польща, Османська Імперія.

З винаходом техніки друкарства процес нагромадження знань стає "надкумулятивним", а освіта одержує істотний імпульс у своєму розвитку. Виникає й потреба в нових знаннях і навичках, необхідних для успішної діяльності у світі, що ускладнюється. Це приводить до створення поряд із церковними ("початковими" і "вищими") світських шкіл: муніципальних, торговельних, ремісничих – це, так сказати, "середні спеціальні навчальні заклади".

Зміна структури харчування – збільшення споживання м'яса й молочних продуктів, з одного боку, і зростання потреб у шкірі й вовні, з іншого, приводять до зміни структури сільського господарства. Знижується частка земель, зайнятих переважно зерновими культурами, і зростає частка земель, виділених під пасовища. В Англії цей процес одержав назву обгородження. Методи, за якими воно проводилося, вважалися жорстокими навіть у той не занадто гуманний час.

Поліпшення структури харчування, поява нових для європейців продуктів, у першу чергу - картоплі, приводить до стійкої тривалої динаміки населення. Між 1500 і 1800 роками населення Європи як мінімум подвоюється й становить 150 мільйонів (без Росії й Туреччини). І це при тому, що смертність, особливо дитяча, залишається досить високою; середня тривалість життя ледь досягає 35 років; починається поступова міграція європейців у колонії.

Зміни поступово охоплюють і сам інститут шлюбу. Починає складатися так званий "європейський" (або "буржуазний") тип шлюбності, для якого характерні:

- більш пізній порівняно з "католицьким типом" середній вік одруження (28 - 36 років для чоловіків і 22 - 28 років для жінок);
- відносно більша частина осіб, що зовсім не вступають у шлюб (9 ...15% для чоловіків і 11...18% для жінок);
- суттєво менша кількість дітей (у середньому 5 - 7 осіб), народжуваних з більшими інтервалами (2 - 4 роки)

Ця епоха характеризується також значними соціальними зрушеннями. *По-перше*, з 85 до 75 ... 70% скоротилася частка селян у загальній кількості населення. Усередині самого селянства відбулося розшарування на заможну частину: фригольдери, гроссбауери тощо (20 ... 25%).

По-друге, розшарування торкнулося й дворянства, з якого виділилася служива частина, що стала потім основою адміністративних управлінських структур як внутрішньодержавних, так і колоніальних.

По-третьє, суттєво зросла як у загальній кількості, так і у долі маса міського населення, яка також диференціювалася на:

- "верхню частину" - купці, заможні ремісники, мануфактурники тощо, що стали основою для формування прошарку буржуазії, що добився в найбільш розвинених країнах політичної рівноправності з дворянством;
- "середню частину" - юристи, лікарі, учителі, крамарі тощо, що стали основою для міського середнього прошарку;

- "нижню частину" - поденники, підмайстри,

Соціальні зрушення супроводжувалися запеклою міжгруповою боротьбою й призвели до істотного розшарування за рівнем і умовами життя. У результаті цього "верхні" соціальні шари добилися істотного поліпшення якісного рівня життя, у той час як для значних мас "нижніх" соціальних груп ці умови погіршувалися навіть порівняно із Середньовіччям. Але особливо "несправедливим" сприймався значний розрив між рівнями життя "верхів" і "низів".

Усе написане вище відноситься переважно до країн Західної Європи, але не до всіх. В інших регіонах "цивілізованого" світу тривало "класичне" Середньовіччя.

1.2. Загальна характеристика економічної думки

Для економічної думки розглянутого періоду характерний загальний відхід від релігійної догматики й звертання до розгляду реальних проблем господарського життя.

На розвиток як економічної думки, так і економічної системи впливала господарська етика протестантизму, яка склалася в ході церковної Реформації й була націлена на досягнення успіху в цьому, а не загробному світі.

Соціально-економічна проблематика: з якої причини більшість населення злидарює; чому відбуваються всі мерзенності й несправедливості; як потрібно "правильно" улаштувати суспільство й дати гідне життя простим людям - усі ці та інші запитання висвітлюються в роботах утопістів Мора, Кампанелли.

Формуються перші школи в історії економічної науки: меркантилісти й фізіократи, які (кожна по своєму) дають відповіді на запитання про необхідний економічний устрій суспільства, джерела багатства, продуктивність праці, природі вартості. У межах державного втручання ці школи розглядають питання переважно "макроекономічного" характеру.

"Мікрорівень" взагалі мало цікавий мислителям цього часу за винятком хіба що засновника сучасної системи бухгалтерського обліку Паччіолі.

Школа меркантилістів

З XV століття в економіці передових країн Західної Європи натурально-господарський спосіб ведення справ починає повільно поступатися місцем ринковому господарству, основою якого є товарно-грошові відносини.

Гроші стають головним предметом економічної думки пізнього Середньовіччя й Відродження. Найбільш гострою проблемою цього часу є спочатку так звана проблема «брак грошей».

За сучасними оцінками в 1500 р. у всій Європі були близько 2 тис. т золота і 25 тис. т срібла, що у розрахунку на одного жителя становило 30 г золота і 350 г срібла. Природно, що велика частина скарбів належала Церкві та крупним феодалам. Протягом декількох століть ціни на основні продукти харчування й товари місцевого виробництва, витримавши сильні коливання впродовж п'ятиліття, залишалися практично стабільними – зростання не перевищувало 25% за століття. Збільшення товарообігу, зростання зовнішньої і внутрішньої торгівлі постійно стикалися з браком готівки. Брак грошей в обігу, псування монети феодалами, зростання недовіри до грошей в XIV – XVI ст. часто були причинами скорочення виробництва і, отже, державних доходів.

Великі географічні відкриття привели до різкого збільшення кількості дорогоцінних металів у Західній Європі. Лише за XVI століття воно збільшилося майже в п'ять разів. Відповідно майже в чотири рази зросли й ціни. У той же час посилилася політична позиція купецтва, джерело багатства якого знаходилося у сфері обігу. На основі цих економічних процесів складається вчення меркантилізму, яке характеризується такими загальними межами:

1. Гроші розглядаються як абсолютна форма багатства. При цьому приватне й національне багатство не різняться.

2. Предметом дослідження виступає майже винятково сфера обігу – зовнішня торгівля.

3. Нагромадження багатства в грошовій формі, на думку меркантилістів, відбувається переважно в процесі зовнішньої торгівлі або безпосередньо в ході видобутку благородних металів: золота й срібла. Виробництво товарів, призначених для експорту, також сприяє збільшенню багатства нації. А от виробництва товару для внутрішнього споживання немає; тому сільське господарство треба надати саме собі. Імпорт же й зовсім зменшує багатство націй, особливо якщо за нього доводиться платити дзвінкою монетою.

4. Як інструмент зовнішньої торгівлі політики рекомендується й широко використовується твердий протекціонізм: мита, заборони, обмеження, субсидії й пільги вітчизняним виробникам експортних товарів; завдання збитків іноземним купцям і державам тільки схвалюється, оскільки прибуткова торгівля, обмін, на думку меркантилістів, мають бути нееквівалентними.

5. Конкуренція розглядається як небажана перешкода для встановлення різного роду преференції і монополій у зовнішній торгівлі; вона веде до зниження цін, зменшення прибутку й потоку готівки; взагалі - "конкуренція шкідлива!»

6. Відносно населення слід проводити заохочувальну політику - пронаталізм, оскільки "чим кількість населення більша – тим багатіша країна". Чим більше населення, тим більше працівників може бути зайняте "продуктивною" працею: видобутком дорогоцінних металів, торгівлею, виробництвом товарів на експорт;

7. Політичною доктриною меркантилізму є яскраво виражений націоналізм. Меркантилізм не був науковою школою у сучасному розумінні цього терміна. Епоха меркантилізму охоплює понад триста років. Історії відомо більш двох тисяч прізвищ представників цього напрямку. Вони жили в різний час, у різних країнах, мали різні заняття: торгівля, юриспруденція, державна служба, богослов'я тощо, розмовляли різними мовами й більшість з них не знало про роботи інших. Поєднувала їх тільки загальна ідеологія.

Зміст раннього меркантилізму (цей період іноді називають монетаризмом, але останнім часом від цього відмовилися, щоб не плутати з одним з напрямків сучасного лібералізму) висловив флорентійський банкір **Б. Даванзатті (1529 – 1606)**, який у трактаті "Читання про монету" (1582), метафорично порівняв монету (гроші) з "*кров'ю економічного організму*", що забезпечує його нормальну життєдіяльність. Слідом за авторами Античності Б. Даванзатті виділив функції міри вартості й засобу обігу як властивості грошей, що роблять необхідними їх для суспільства.

Для практики раннього меркантилізму характерне прагнення підтримувати позитивний грошовий баланс – обмежити й навіть заборонити вивіз благородних металів із країни при їх максимальному можливому ввозі. Так, наприклад, ще закон, прийнятий в Англії у 1381 році за часів царюванні короля Річарда II і підписаний на прохання лондонських купців, забороняв вивіз грошей за межі Англії. Платежі іноземним купцям повинні були покриватися за рахунок англійських товарів.

Десь наприкінці XVI століття для меркантилізму наступає період зрілості, що виразився в переході від концепції грошового балансу до доктрини торговельного балансу, сформульованої **Томасом Меном (1571 – 1611)** - одним з керівників Ост-індської компанії, автором трактату "Багатство Англії у зовнішній торгівлі, або Баланс зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства".

Мен і його сучасники Л. Робертс, Ч. Девентон, А. Сєрра, У. Поттер та інші стверджували, що збільшення кількості грошей у країні може бути досягнуте за рахунок перевищення вартості експорту над вартістю імпорту. Виходячи із цього, меркантилісти вважали, що держава в особі абсолютного монарха повинна всіляко сприяти розвитку галузей вітчизняного виробництва, що експортує товари за кордон, обмежуючи ввіз імпоротної продукції за допомогою високих мит (протекціонізм).

На відміну від монетаризму в зрілому меркантилізмі на перший план висувуються не гроші як засіб обігу, а грошовий капітал у його інтернаціональній формі – світові гроші.

В Англії й Голландії – передових країнах Європи того часу торговельний капітал, що згуртувався в монопольні компанії, був досить сильний. У Франції ж, ослабленій релігійними війнами й феодалною вольницею (Фрондою), державна влада, щоб забезпечити активний торговельний баланс, змушена була розробити цілу систему протекціоністських заходів. Оскільки апогей державного втручання в економіку припав на правління суперінтенданта фінансів **Кольбера (1669 – 1683 рр.)**, французький меркантилізм увійшов в історію під назвою кольберізму.

Уряд Франції шляхом заборонних ввізних мит намагався звести до мінімуму імпорт промислових товарів і всіляко заохочував розвиток вітчизняної промисловості. Цілі галузі, наприклад суднобудування й виробництво гобеленів, з'явилися у Франції за безпосередньої фінансової участі держави (двору).

Спочатку це дало відчутний ефект. Але потім економічне відставання "феодалної" Франції від "капіталістичної" Британії посилилося й остання перехопила економічне й військово-політичне лідерство.

У Росію ідеї меркантилізму прийшли в XVII столітті. Вони знайшли відбиття в Новоторговельному статуті 1667 року, складеному за особистої участі видного державного діяча **Панаса Ордин-Нащокіна (1605 – 1680)** епохи панування **Олексія Михайловича**. Статут забороняв іноземним купцям торгувати в Росії. Для зовнішньої торгівлі було відкрито тільки три міста: Архангельськ, Новгород і Псков. На іноземні товари встановлювалося єдине мито - 6%, а на предмети розкоші - 15 %. Мита стягувалися тільки дзвінкою монетою: або срібними іоакімсталерами, або золотом. Вивіз золота й срібла з Росії був обмежений. Ордин-Нащокін став одним з ініціаторів створення в Росії мануфактурного виробництва: скляного, шкіряного,

паперового, металургійного. Це повинно було зменшити потребу країни в імпорті й зменшити відтік монети.

Запропонував і підсилив проведення протекціоністської політики меркантилізму Петро Перший, у період царювання якого і за його особистої участі скарбниці були створені сотні мануфактур; кріпаки приписувалися до них цілими селами. Крім військового, був побудований також і торговельний флот, правда, не такий потужний. У масовому порядку в країну запрошували іноземних фахівців, а росіян направляли на навчання за кордон. Було введено більше двадцяти нових податків, а імпорتنі мита на окремі товари, наприклад залізо, підвищені до 75%.

Найбільше "просунутими" представником меркантилізму в Росії став "пташеня гнізда Петрова" **Іван Посошков (1652 – 1726)**, автор "Книги про убогість і багатство" (1724, але надбанням громадськості вона стала тільки через сто років), його вважають першим росіянином-економістом.

На відміну від більшості меркантилістів Посошков вважав, що джерелом багатства є не тільки торгівля, але й виробництво сільськогосподарської продукції. У цій частині (але тільки в ній) позиція Посошкова близька до поглядів фізіократів.

У цілому ж Посошков був прихильником абсолютистської освіченої монархії й системи «влада-власність». Крім того, він вважав, що єдиним абсолютним і верховним власником усього багатства країни, у тому числі й селян, є цар, а дворяни повинні володіти майном лише тимчасово й за його волею.

Посошков виступав за чітку уніфікацію правил господарського життя. Наприклад, він пропонував установити єдині мита на всі товари - 10%, а вивіз сировини й імпорт предметів розкоші просто заборонити; також єдиною повинна була бути ставка позичкового відсотка: 1% на місяць за короткостроковими (до напівроку) і 6% річних – за довгостроковими позиками; замість подушної податі й ряду інших "поганих" податків необхідно встановити єдиний податок, пропорційний доходу й майну - поземельний, який повинен поширюватися на всі прошарки суспільства, крім духівництва; необхідно централізовано встановити єдині ціни на товари, тарифи оплати всякої праці й підтримувати їх твердо; повинності селян (оброк, панщина тощо) мали бути визначені чітко, раз і назавжди й дворяни не могли їх зменшувати або збільшувати; освоєння нових земель або сільськогосподарських культур необхідно було здійснювати за державний рахунок, а потім передавати у власність, оренду або управління купцям та іншим розумним людям.

Протекціонізм дотепер значно поширений у світовій економічній практиці. У його рамках за державний рахунок створюються експортні виробництва, запрошуються висококваліфіковані фахівці з-за кордону, промисловці гарантовано забезпечуються дешевою робочою силою, звільняються від податків, одержують інші пільги.

Штучно поставлене в сприятливі, тепличні умови національне виробництво спочатку, як правило, робить помітний стрибок у розвитку, але потім, за відсутності конкуренції, неминуче починається стагнувати, тим більше, що відповідні, "симетричні" заходи ухвалюються іншими державами і не змушують себе довго чекати. Якість товарів знижується, кваліфікація фахівців не підвищується, зате зростають витрати й ціни, а обсяги й ефективність виробництва падають.

Вільям Петті (1623 – 1687)

Видатний англійський економіст і громадський діяч, родоначальник буржуазної політичної економії, друг Ісаака Ньютона й Джона Граунта. Головні праці Петті - "Трактат про податки й збори" (1662), "Слово мудрим" (1664), "Політична анатомія Ірландії", "Політична економіка" (1676), "Різне про гроші" (1682). Останню роботу Маркс зовсім справедливо назвав маленьким шедевром.

Петті також сприяв виникненню нового напрямку наукового знання, що одержав назву демографії, або науки про народонаселення.

Петті одним з перших поставив проблему дослідження не просто причинно-наслідкових зв'язків, а відшукування загальних економічних законів, у зв'язку з чим багато хто вважають, що Петті при дослідженні економічних явищ запозичив методи аналізу із природничих наук і доповнив їх статистичним аналізом.

Для Петті, на відміну від меркантилістів, немає нічого заздальгідь доведеного. Усе підлягає різнобічному розгляду, у тому числі й відношення до кількості грошей, яких, на думку Петті, може бути занадто багато.

Джерелом багатства Петті вважав не сферу обігу, а сферу виробництва. Саме Петті, першим у Європі, дійшов висновку, що джерелом вартості є праця і виклав, таким чином, основи трудової теорії вартості. Відмінність видів праці, вважав він, не має значення, тому що вартість товару вимірюється робочим часом, витраченим на його виробництво. Правда, він вважав, що безпосередньо вартість створює не всяка праця, а лише та, що витрачена на виробництво

золота й срібла. Інші ж види праці роблять це опосередковано тільки тоді, коли продукти праці обмінюються на золото або срібло.

Заробітну плату Петті вважав ціною праці, а її рівень визначав засобами, необхідними працівникові для підтримки життя. Із цього визначення випливав висновок про те, що працівник одержує у вигляді заробітної плати лише частину вартості, яку створює. Друга частина є додатковим продуктом, що присвоюється власником засобів виробництва.

У розумінні Петті прибуток - це частина продукту, яка виходить шляхом відрахування із сукупного доходу витрат на зарплату й насліддя (мова йшла про сільське господарство). Фактично тим самим прибуток зводиться до ренти, глибоко дослідженої Петті. Він уперше ввів поняття диференціальної ренти, яка створюється в сільську господарстві у результаті того, що праця на різних ділянках землі має різну продуктивність. Визначивши ренту як чистий дохід від землі, Петті порушив питання про ціну самої землі, визначаючи її як суму певного числа (від 8 до 20) річних рент, інакше кажучи - ціна землі є капіталізована рента.

Такий підхід використовується й сьогодні, наприклад, при оцінці нерухомості, промислового устаткування, акцій.

Петті належить одне із самих знаменитих висловлювань в історії економічної думки, що є узагальненням його вчення про джерело вартості: *"Праця - батько й активніший принцип багатства, земля - його мати"*.

Погляди Петті з питань економічної політики відбивали тенденцію підпорядкування розвитку економіки країни інтересам промислового капіталу, хоча він і вважав припустимим і закономірним втручання держави в регулювання економіки. Розв'язання проблеми нестачі грошей Петті бачив у створенні банку, який "як це добре розраховано, майже подвоїть ефективність наших грошей у монеті". Менше десяти років Вільям Петті не дожив до створення в 1696 році Банку Англії - з тих пор і понині головного кредитно-фінансового центру країни, що регулює її грошовий обіг.

Школа фізіократів

XVIII століття - вік просвітителів - стає в історії Європи століттям перехідним: феодалізм уже економічно розклався, принаймні, у провідних країнах, почав терпіти політичні й військові поразки, але капіталізм ще тільки виходить на широку політичну арену. Уже з'явився й зміцнів промисловий і фінансовий капітал, але ще 80%

орної землі належить духовним і світським феодалам. Склалися національні ринки і намічається поява європейського ринку, однак більшість населення, як і раніше, займалося напівнатуральним господарством.

У цих умовах у Франції - найбільш населеній і потужній європейській країні того часу - виникла нова економічна школа, що одержала назву "школа фізіократів", або "економістів". Саме тут уперше з'явився термін "економіст".

"Економістами" називала себе група мислителів у Франції, що згуртувалася навколо доктора Кене. Найбільш відомі з них: Віктор Мірабо, Дюпон де Немур, Мерсьє де Ларів'єр. Поруч з ними стояли близькі їм по духу, але самостійними за поглядом фігури Гурне і Тюрго. Слово "фізіократія" придумав Дюпон, буквально воно означає "влада природи". Фізіократи - перша школа в історії економічної думки в сучасному розумінні цього терміна: сучасники, однодумці, об'єднанні загальними поглядами й цінностями, термінологією й підходами до питань політики, що підтримують інтенсивне спілкування за певними правилами - наукову дискусію.

Економічне навчання фізіократів базувалося на філософському понятті про "природне право" у викладі Т. Гобса й Дж. Локка. Подібно тому, як Фома Аквінський і його послідовники вважали буржуазний лад, що базується на свободі особи, приватною власністю й конкуренцією.

Кожний повинен мати право розпоряджатися своєю працею й майном. Поділ праці, спеціалізація необхідні для підвищення рівня продуктивності й ведуть до збільшення продукту. Держава не повинна втручатися в розв'язання економічних питань. Виходить, необхідна свобода обміну й конкуренція.

На протигагу протекціоністам-меркантилістам фізіократи виступали за свободу торгівлі й низькі мита - фрітредерство; за невтручання держави, яку вони вважали чудовиськом - Левіафаном; за встановлення в економіці природнього порядку речей. Така ідеологія в науці називається економічним лібералізмом, суть якого найбільше точно і ємно викладена в знаменитій фразі "laissez faire, laissez passer" (лесе фер, лесе пасе), що приблизно означає: "Дайте людям робити свої справи, дайте справам іти своїм ходом". Авторство цієї фрази приписують Венсану Гурне.

На відміну від меркантилістів, фізіократи перенесли центр своїх досліджень зі сфери обігу на сферу виробництва, щоправда, переважно сільськогосподарське виробництво. Вони вважали, що тільки в сільському господарстві створюються нові вартості й

відбувається збільшення багатства нації «з одного зерна виростає колосок з десятками зерен, фунтове порося через рік виростає у п'ятидесятифунтового кабана, шкіра якого піде на куртку, але вже не збільшиться в розмірі».

Фізіократи ввели в науковий обіг поняття чистого продукту. Це те, що залишається від суми зробленого продукту, якщо відняти всі витрати на виробництво. За поняттями фізіократів, торгово-промисловий прибуток виявляється подобою заробітної плати, яку ремісник і торговець виплачують самі собі. Хлібороб же понад це одержує додатковий продукт (чистий) - земельну ренту. При цьому економічна політика повинна заохочувати тільки виробничі витрати в сільському господарстві, а "пошуки" (у промисловості) - надати самим собі.

Також немає ніякої необхідності у проведенні будь-якої політики щодо кількості населення. Вона залежить від "природних" факторів - насамперед від наявності продуктів харчування, і змінити тут будь-що не в силі, навіть наймогутнішій державі.

Фізіократи висунули ідею про еквівалентність обміну й споконвічної заданості цін; поняття "капітал" поширили на речовинні форми; ввели поняття про відтворення суспільного продукту; розробили основи трудової теорії вартості; теорії корисності, а також спробували дати аналіз класового розподілу суспільства.

Гроші фізіократи розглядали як особливий вид товару, технічний засіб для обслуговування обміну.

Франсуа Кене (1694 – 1774)

Засновник і глава школи фізіократів; син незнатного хлібороба, лікар, лейб-медик Людовика XV, за наукові заслуги одержав дворянство й поселився у Версалі. Для вчених дискусій у нього збиралися філософи й письменники, що згуртувалися в 50-ті роки навколо "Енциклопедії": Дідро, Гельвецій, Дюкло, Мірабо, Тюрго.

Для "Енциклопедії" Дідро доктор Кене написав кілька статей: "Фермери", "Зерно", "Населення", "Податки" та ін. Він став автором безлічі робіт: "Загальні принципи економічної політики землеробської держави", "Природне право", "Китайський деспотизм", "Про реальну працю" та ін. Найбільшого значення й популярності набула написана в 1758 році відносно невелика робота "Економічна таблиця", у якій Кене за допомогою елементарних математичних розрахунків показав, як створюваний у землеробстві валовий і чистий продукт обертається в натуральній і грошовій формі.

Суспільство розглядалося тут як єдиний організм, на зразок людського, що поєднує три основні класи, між якими сукупний річний продукт циркулює й перерозподіляється за допомогою процесу обігу, подібно тому, як в організмі циркулює кров.

Основні класи, за Кене, це:

1) П - клас продуктивний: селяни, фермери, сільськогосподарські робітники; він створює чистий додатковий продукт;

2) С - клас власників - король, землевласники, церква, чиновники, прислуги; він одержує щорічний чистий продукт;

3) Б - непродуктивний клас - робочі промисловості, ремісники, капіталісти, купці, дрібні торговці; він не створює чистого продукту, а лише "рівно стільки створює своєю працею, скільки й споживає".

Слід зазначити, що Кене одним з перших у Європі поділив суспільство на класи за економічною, виробничою основою, а не "за кров'ю", і такий розподіл буде панувати в серйозній економічній літературі аж до самої "революції керуючих".

Економічна таблиця Кене - це модель, побудована з цілим рядом спрощень:

- не береться до уваги можлива зміна цін;
- відтворення береться незмінним рік у рік - простим;
- обміни усередині кожного класу ігноруються;
- не враховується фактор часу;
- витрати обігу прийняті такими, що дорівнюють нулю;
- уся рента переведена в грошову форму;
- усе продовольство зведене до зерна;
- споживання продовольства класами ухвалюється рівним;
- урожайність ухвалюється незмінною на рівні "половина на половину".

Проте ця модель цілком працездатна й має повне право на існування, а її розвиток - ліквідація допущень - подається завданням, доступним сьогодні будь-якому випускникові економічного вузу. Головна проблема, яку поставив і розв'язав Кене в "Економічній таблиці", - виявлення основних народногосподарських пропорцій, що забезпечують розвиток країни в цілому.

Вихідним пунктом процесу відтворення є врожай, який, за оцінками Кене, становив п'ять мільярдів ліврів: на три з них - продовольство, на один мільярд - насіння, і ще один - сировина. Крім того, продуктивний клас має два мільярди ліврів грошей.

Непродуктивний клас має промислову продукцію на два мільярди ліврів. Сукупний суспільний продукт у такий спосіб становить сім мільярдів ліврів.

Потім у моделі Кене відбувається такий рух товарів і грошей:

- виробники виплачують грошми два мільярди ліврів власникам у вигляді річної орендної плати;

- власники здобувають у фермерів на один мільярд продовольства й у непродуктивного класу на один мільярд промислової продукції, забезпечуючи собі, тим самим, засоби існування на весь рік;

- непродуктивний клас на отриманий у власників один мільярд одержує у фермерів продовольство для свого харчування протягом року, потім продає фермерам на один мільярд промислової продукції й купує у них на ці гроші сировину для майбутнього виробництва.

Остаточний розклад такий:

- у власників - на один мільярд продовольства й на один - промислових товарів;

- у непродуктивного класу - на один мільярд продовольства й на один сировини - так що вони знову зроблять на два мільярди;

- у фермерів - на один мільярд продовольства, на один насіння, на один промтоварів і два мільярди грошей, які знову будуть виплачені власникам як рента із землі.

Від «Економічної таблиці» доктора Кене йдуть прямі лінії до найважливіших наукових відкриттів XIX і XX вв. - до теорії загальної ринкової рівноваги, до теорій обчислювання національного доходу, до моделі "витрати - випуск" нобелівського лауреата В.В. Леонтьєва й до теорії міжгалузевого балансу.

Анн Робер Жак Тюрго (1727 – 1781)

Видатний французький філософ, філолог, географ, економіст і суспільний діяч. Будучи 23-літнім студентом Сорбонни, він виступив у Парижі з циклом публічних лекцій з історії. Ці лекції принесли йому славу одного із засновників філософії історії й сучасної економічної науки.

Тюрго одним з перших ужив термін "прогрес" у тому розумінні, який він має й сьогодні - розвиток більш досконалого з менш зробленого.

Основна праця Тюрго - "Міркування про створення й розподіл багатства" (написана в 1766 р., вийшла у світ в 1776 р.). Робота складається із 100 тез: перші 30 тез присвячені викладу фізіократичної системи, 20 - проблемам ціни й вартості, остання половина (50) - класовій структурі суспільства, аналізу капіталу й доходів. Відмовившись від трудової теорії вартості, основи якої

заклав Кене, Тюрго намагався обґрунтувати вартість виходячи з корисності. Він запропонував мінову вартість як рівну цінність, установлювану при здійсненні обміну.

Зберігши тричленну класову структуру суспільства, Тюрго вводить розподіл усередині класів "фермерів" і "промисловців" на найманих робітників і капіталістів, при цьому він дає генезис, походження найманої праці в процесі відділення працівника від засобів виробництва.

Тюрго дав точне визначення продукту, створеного капіталом. Він (продукт) розпадається на дві частини: одна частина відшкодовує ту частку капіталу, яка була витрачена на створення продукту; інша - є прибуток на капітал. Вона сама складається з трьох частин:

- 1) підприємницький дохід;
- 2) оплата праці, ризик й уміння капіталіста;
- 3) земельна рента.

Тюрго також описав модель вільного перетікання капіталу й природнього вирівнювання норми прибутку між галузями.

Глава 2. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ЕПОХИ ВІЛЬНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

2.1. Загальна характеристика епохи

Первісне нагромадження капіталу завершилося наприкінці XVIII – першої половини XIX століття «промисловою революцією», спочатку в Англії, а потім у Європі й Америці. Провідною галуззю господарства стають металургія й машинобудування, що випускають верстати й устаткування для легкої (текстильної) і харчової промисловості, транспорту (пароплави і паровози).

До кінця XIX століття густа мережа залізниць покриває європейський континент. Трансконтинентальні дороги з'являються й в Америці. Відстані, вимірювані в днях (годинниках) шляху, і вартості перевезень істотно (у рази) скорочуються. Це сприяє формуванню єдиних національних ринків. Пароплав, що долає відстані у два-три рази швидше найшвидших вітрильників і бере на борт у кілька разів більше вантажів, у свою чергу сприяє формуванню світового ринку.

У промисловості провідних країн світу, у першу чергу Великобританії, стає усе більше зайнятих. Рахунок уже йде на мільйони працівників. Зростає кількість міського населення, а також

його частка в загальному населенні країни, але ж ще більше половини населення – це сільські жителі.

Буржуазія найбільш розвинених країн домагається визнання основних особистих прав і свобод усіх громадян, політичної рівноправності, спочатку тільки для дорослих (старших 21 – 25 років) і забезпечених чоловіків, а також свободи підприємницької діяльності, юридичного захисту прав власності тощо. Скасовуються цехи й гільдії і всілякі обмеження на господарську діяльність.

Приблизно до середини другого десятиліття XIX століття в найбільш розвинених країнах Європи складається економічна система, основними рисами якої є:

1. Велика кількість (сотні, тисячі) виробників і продавців на національному ринку й у кожній галузі. Частка кожного з них досить мала (не більше 1,5%), тому на ціну вони не мають істотного впливу, і вона сама встановлюється на ринку в результаті вільної конкуренції між продавцями й покупцями.

2. Товари однорідні – немає товарних марок, асортимент відносно вузький, споживчі товари досить прості, тому що конкуренція носить переважно ціновий характер.

3. Пороги входу в більшу частину галузей досить низькі, що сприяє припливу капіталу у високоприбуткові види бізнесу й вирівнюванню норми прибутку, посиленню конкуренції й зниженню цін. Не виникає особливих проблем і з ліквідацією або перепрофілюванням бізнесу, оскільки виробничі приміщення й устаткування досить універсальні.

4. Законодавчі обмеження досить незначні й перешкоджають лише відверто кримінальним заняттям.

5. Важлива комерційна інформація поширюється відносно повільно й досить рівномірно, так що ніхто не має виняткових джерел інформації.

6. Роль держави обмежується переважно військово-поліцейськими функціями. У виробничі питання, ціноутворення, торгівлю й розподіл благ держава не втручається. Також вона практично не бере участі у вирішенні соціально-виробничих питань: забезпечення зайнятості, гідних умов праці, прийнятного рівня його оплати; страхування тощо.

Система, що відповідає цим характеристикам, або, як їх ще називають, «умовам», в економічній літературі одержала назву «Система Вільної Конкуренції». Але вже до кінця XIX століття більшу частину цих умов було порушено, і економічна система провідних країн перейшла в якісно інший стан. У такий спосіб епоха вільної

конкуренції може бути з деякою частиною умовності обмежена приблизно столітнім періодом з 1775 – 1815 по 1875 – 1895 роки.

У цей період завершується територіально-економічний розподіл світу між так званими «Великими державами»: Великобританією, Францією, Бельгією, Нідерландами й США, Російською, Австрійською й Османською імперіями. Колонії є для метрополій джерелами дешевої сировини, продовольства й ринками збуту промислових товарів. Японія, Німеччина й Італія, що спізнилися до первісного розділу, почнуть готуватися до боротьби за переділ колоніальних володінь і сфер впливу.

У цей же період європейські країни, спочатку Франція, потім Англія, Німеччина й Росія зазнають на собі дії демографічного переходу: від режиму відтворення населення, за якого висока смертність компенсується високою народжуваністю, до режиму, за якого обидва показники відносно низькі. Оскільки на першому етапі переходу під впливом поліпшення структури харчування, санітарно-гігієнічних умов життя (каналізація, кип'ятіння води, регулярне миття тощо), успіхів медицини (вакцинація, родопоміч тощо) різко знижується смертність, а народжуваність усе ще залишається досить високою, кількість населення починає швидко зростати (з темпом подвоєння 25 – 45 років).

Так, населення Європи між 1800 й 1900 роками збільшилося майже у три рази – з 150 до 410 мільйонів чоловік. І це незважаючи на усе ще досить високу дитячу смертність, високу смертність робітничого класу, війни, епідемії й масову міграцію зубожілих селян у Південну й Північну Америку, у результаті чого населення обох континентів зросло шестикратно – з 25 до 150 мільйонів чоловік. Успіхи інших регіонів світу щодо цього були куди скромніші: населення Китаю зросло всього на 35 ... 40%, Африки – у півтора, а Азії – у два рази.

Модернізація господарства й суспільного устрою відбувалася досить нерівномірно. Першими на цей шлях ще в XVIII столітті вступили Великобританія й Нідерланди, так що там вона пройшла відносно безболісно. Істотно пізніше, у 1820 – 1860 роках, модернізація проходила у Франції й США, де розбіжності з приводу вибору шляху розвитку країни призвели до громадянської війни.

Запізнілий, наздоганяючий й насильницький характер модернізація носила в Японії, Німеччині й Росії. У цих країнах ініціатором модернізації була держава. Надалі усе це мало досить негативні наслідки.

Соціальна структура суспільства епохи вільної конкуренції була простою. На одному полюсі розташовувалася еліта: стара земельна аристократія, верхівка колоніальної адміністрації, армії й флоту, великі домовласники й рантьє, стара й нова буржуазія, великі підприємці. Ця соціальна група мала досить високий (навіть за сьогоднішніми мірками) рівень життя, але її частка в населенні була невелика – у межах 1,5 ... 2%, а її влада в суспільстві опиралася переважно на репресивний апарат: поліцію, суд, в'язниці й каторги.

На іншому полюсі розташовувався промисловий пролетаріат, що досяг 20 ... 25% у загальній кількості населення. Умови його життя були жахливі, а рівень споживання вкрай низький – на рівні прожиткового мінімуму. Робочий день тривав 11 – 14 годин, техніка безпеки практично була відсутня – звідси дуже високий травматизм і смертність на виробництві. Страховок на випадок хвороби, інвалідності або втрати роботи не було, пенсійне й медичне забезпечення було відсутнє. Значна частина робітників жила в бараках або жалюгідних халупах в умовах моторошної антисанітарії, харчувалися неякісними продуктами, не мали можливості придбати ліки, звернутися до лікаря, так що переважна більшість пролетарів уже в молодості мали масу хронічних захворювань. Трудове життя починалося, як правило, у 10 – 12 років, але були нерідкі випадки, коли працювати по 12 годин на день починали й 6-7-літні діти. Шлюби робоча молодь укладала рано – у 17 – 20 років. Народжуваність у робітничому середовищі була високою, але також високою була й дитяча смертність. Середня тривалість життя робітника не перевищувала 35 років. До цього часу більшість з них перетворювалося в розмачулених життям старих. Чимало цьому сприяв алкоголь.

Не дивно, що таке життя багато робітників цінували не дуже високо й готові були ним ризикувати заради знаходження кращої долі. Так що епоха вільної конкуренції – ця ще й епоха запеклих класових битв: страйків, бунтів, рухів руйнівників машин й, нарешті, - робочого революційного руху.

Близьким до положення промислового пролетаріату було положення безземельних і малоземельних найманих робітників аграрного сектора: батраків, поденників, здольників та ін.. Багато хто з них у зимовий період подавалися в міста в пошуках додаткових заробітків у промисловості. Їхня частка в населенні становила приблизно 20 ... 25%.

Близько 35% населення, а у Франції й Росії — так і всі 70%, становили селяни. П'ята частина з них була досить заможною:

фермери, куркулі, гроббауери. Інші жили скромно, але істотно краще, ніж робітники. Селяни, що зубожіли, поповнювали ряди міського й сільського пролетаріату.

10 ... 12% населення становили дрібні торговці й ремісники. Під впливом жорсткої конкуренції з боку великої буржуазії вони розорювалися й поповнювали ряди пролетаріату.

На долю середніх прошарків доводилося не більше 7% населення. Це були фахівці: інженери, лікарі, архітектори, викладачі, чиновники; особи вільних професій: художники, журналісти, актори; службовці, дрібні домовласники й рантьє.

Незначна чисельність середніх і вищих прошарків суспільства, що межує з крайньою бідністю нижчих прошарків і зберігає переважно натуральний характер селянського господарства, спричиняла вузькість внутрішнього споживчого ринку, що не міг забезпечити стійкий попит на продукцію, яка виробляється у все більших масштабах. Результатом цього дисонансу стали повторювані кожні 10 – 11 років кризи надвиробництва, які Маркс пов'язав з нерівномірністю відтворення основного (постійного) капіталу.

Саме через вузькість внутрішнього ринку боротьба між капіталістами провідних країн за зовнішні ринки збуту набула такої гостроти.

2.2. Загальна характеристика економічної думки

Саме в епоху вільної конкуренції економічна теорія відокремилась від соціальної філософії й відбулося становлення її як самостійної наукової й університетської дисципліни зі своїм предметом і методами досліджень. Заслугу англійської класичної школи і особливо Д. Рікардо у цій справі важко переоцінити.

Англійці перенесли центр уваги економічної науки на мікрорівень - до питань ціни й вартості, ролі праці й капіталу, продуктивності й витрат. Саме завдяки зусиллям англійців економічний лібералізм ось уже протягом двох сторіч є однією із провідних концепцій взаємин між державою й економікою.

Згодом цю проблематику продовжать австрійці, які перетворюють маржинальну революцію в підходах до вирішення зазначених проблем.

Але й питання макрорівня не залишилися без уваги — функціонування економічної системи, основаної на вільній конкуренції, переваги від зовнішньої торгівлі, природа криз, роль держави, соціальні питання тощо хвилювали не тільки англійців, але й

багато в чому не згодних з ними германців з німецької історичної школи. Особливо гаряча (хоча й заочна) дискусія розгорнулася з питань державного втручання, регулювання економічних і соціальних процесів. Німецькі економісторики, продовжуючи лінію меркантилістів, думали, що таке втручання за певних умов не тільки корисне, але й необхідне.

На критику системи приватної власності й неприйнятті непривабливих соціальних реалій епохи побудовано теорію «вихідця» з англійської класичної школи Карла Маркса, чії сміливі прогнози відносно майбутнього капіталістичної системи зберігали актуальність протягом декількох десятиліть після смерті цього видатного мислителя.

«Класична» англійська політична економія

Англійська класична політекономія — перша школа в історії економічної думки, яка без будь-яких застережень зробила економічну теорію самостійною науковою дисципліною зі своїм предметом, методами, постулатами, навчальними посібниками й лекційними курсами.

Англійську школу характеризує системний погляд на господарство «капіталістичного» типу, що представники цього напрямку вважали «природним» і завершальним типом суспільного устрою. Для них також характерна сувора прихильність ідеалам економічної свободи — лібералізму, який вони вважали невід'ємною частиною суспільних свобод.

Виступаючи за свободу торгівлі й підприємницької діяльності, проти втручання держави у вирішення виробничих питань або конкурентну боротьбу, класики обмежили функції держави вирішенням військово-політичних завдань, відправленням правосуддя й захистом власності, деякими соціальними питаннями.

Широко використовуючи метод наукової абстракції, класики прагнули до відшукання загальних законів устрою й функціонування економічних систем, єдиних для всіх країн і народів. При цьому вони намагалися, наскільки це можливо для представників досить забезпечених верств населення, дотримуватися об'єктивного й неупередженого погляду на суспільство, його проблеми й перспективи, закони, суспільні класи й відносини між ними.

Класики зосередили свою увагу на аналізі насамперед виробничих процесів, а вже потім — розподільних і перерозподільних. Безсумнівною заслугою цієї школи є створення трудової теорії вартості.

До класичної школі різні дослідники відносять кілька десятків прізвищ, починаючи з Петті й закінчуючи Марксом.

Але найбільший внесок у створення й розвиток школи з загальної думки зробили А. Сміт, Д. Рікардо й Т. Мальтус, Ж. Сей і Дж. Мілль.

Адам Сміт (1723 – 1790)

Син митного чиновника, що помер ще до народження Адама, випускник Оксфордського університету, професор логіки й моральної філософії в університеті Глазго, комісар митниці в Единбурзі. Прийнято вважати, що саме Сміт став основоположником політичної економії як самостійної науки і насамперед завдяки своїй праці «Дослідження про природу й причини багатства народів» (1776).

Ще за життя Сміта «Дослідження» про багатство народів, або як його ще називають «Багатство народів», перевидавалося п'ять разів. Протягом наступного сторіччя воно було перекладене на основні європейські мови й витримало понад сто видань. До цього часу число перевидань перевищило двісті на більш ніж сорока мовах світу.

Завдання, що поставив перед собою Сміт, було досить непросте. Йому треба було відстоювати принцип «природної свободи» проти послідовників меркантилізму, чиї позиції з питань зовнішньої торгівлі були ще сильні. І в цьому він немов би разом з фізіократами, з якими (Кене, Тюрго) він був знайомий особисто. Але одночасно він відстоював і тезу про продуктивність промислового й торговельного капіталу, що йшло врозріз із поглядами фізіократів і не суперечило основним ідеям меркантилістів.

У своїй праці Сміт спробував з'ясувати, чим породжується добробут і прийшов до висновку, що він створюється в результаті розподілу праці — на основі того, що продуктивність праці, тобто кількість продукції, що випускається в одиницю робочого часу, може підвищуватися, якщо люди на робочих місцях стануть спеціалізуватися на виконанні різних трудових операцій замість того, щоб намагатися опанувати всім виробничим процесом.

Саме розподіл праці приводить до зниження витрат, що, у свою чергу, дозволяє витримати конкуренцію. Щоб поділ праці функціонував, необхідно, щоб різні робочі моменти (фактори виробництва) і готові продукти (товари) були взаємозалежні. Це й відбувається на ринку, що є великим координатором.

Саме конкуренція спонукує пекаря пекти гарний хліб, шевця — робити гарне взуття, а викладача читати якісні лекції. Саме в умовах

конкуренції на ринку виживають тільки кращі виробники, які постачають споживачів тим, що ті хочуть мати, за цінами, які ті можуть собі дозволити. Таким чином, зацікавленість у прибутку, *«а по суті, простий егоїзм, може бути кращою служницею для всіх»*, якщо вона спонукована конкуренцією.

Завдяки цьому, вважав Сміт, економіка «немов невидимою рукою» направляє до кращого результату. Принцип «невидимої руки» одержав в економічній науці ім'я Адама Сміта й назавжди ввійшов в економічну теорію.

Як і фізіократи, Сміт думав, що економіці варто надати якнайбільше свободи. Держава повинна проводити політику *«laissez faire»* й уникати будь-якого обмеження конкуренції. Однак Сміт був супротивником тотальної анархії й вседозволеності. Він надзвичайно підозріло ставився до «дурної звички» приватного капіталу створювати монополії й картелі, за допомогою яких виводилася із гри сама конкуренція. *«Капіталісти не можуть зустрічатися, — писав він, — хоча б це стосувалося тільки веселощів і розваг, без того, щоб їхнє знайомство не закінчувалося якоюсь змовою проти загального добробуту або якою-небудь таємною угодою про підвищення цін»*. Тому перед державою, поряд з іншими, стоїть завдання захисту конкуренції від самих капіталістів.

Практичним втіленням цієї ідеї Сміта через сто - сто п'ятдесят років після виходу його книги було введено «Антитрестівське» законодавство в США і Європі, згідно з яким занадто великі й нахабні компанії дотепер піддаються різним переслідуванням з боку державних контролюючих органів, аж до насильницького розчленування монополістів.

Сміт зробив значний вклад у теорію вартості. Він визначив вартість товару працею, витраченою на його виробництво, та обмін товарів пов'язував з втіленою у них кількістю праці. Праця, на думку Сміта, стає дійсною ціною праці, а гроші — лише номінальною. Вартість же самої праці Сміт вважав величиною постійною. Теорія, що ставить працю в позицію головного, якщо не єдиного джерела вартості, одержала назву «трудова теорія вартості».

Протягом майже всього ХІХ століття ця теорія буде досить популярною у ліберально-буржуазних колах. Потім вона перейде в науковий арсенал соціал-демократів й ультралівих багато в чому завдяки Марксу.

Сміт вважав, що праця створює вартість в усіх сферах матеріального виробництва. Він створив навчання про продуктивну працю, що упредметнюється в товарі, і непродуктивну працю з

надання послуг. Праця лікаря, учителя, солдата, чиновника, священика, письменника, артиста, юриста, пралі, перукаря, дїмробітницї тощо, за Смітом, є непродуктивною.

На відміну від Петті й багатьох інших своїх попередників Сміт розмежовував дві сторони товару: споживчу й мінову вартість, зосередивши свою увагу на останній. Мінова цінність, за Смітом, - це поняття, що існує лише в розумі кожного з торгуючих на ринку, її не можна точно виміряти. Коли ж вона стає доступною для спостереження, вона в той самий момент зникає, перетворюючись в ціну.

Сміт відрізняв природну ціну товару, під якою він розумів грошове вираження вартості, і ринкову ціну, що може значно відхилитися від природної, але все ж в остаточному підсумку тяжіє до останнього.

За Смітом, ціна всякого продукту складається з трьох частин, кожна з яких являє собою чийсь дохід (Тюрго подібним чином ділив прибуток).

На цій підставі Сміт характеризує класову структуру суспільства, виділяючи три «основних» класи за їхнім відношенням до засобів виробництва: робітники, капіталісти й хлібороби. Кожен клас одержує свій вид доходу: робітники - заробітну плату, капіталісти – прибуток, землевласники – ренту. Сміт визнавав наявність інших прошарівків і різних проміжних груп, але підкреслював, що «основні» класи одержують так звані первинні доходи, а доходи всіх інших груп є перерозподіленими, або вторинними. Попутно Сміт дає визначення національного доходу – це чистий продукт річної праці народу країни, вимірюваний сумою доходів.

Один із сучасних методів підрахунку валового національного продукту саме й полягає у тому, щоб підрахувати сумарні доходи економічних суб'єктів - метод «потоків доходів».

Слід зазначити, що Сміт дуже мало використовував арифметичні приклади, взагалі не використовував формули, схеми або графіки. Система відтворення в нього дається чисто описово, але за цим описом можна скласти схему, що не поступається, а багато в чому й переважає схеми Кене й деяких учених більше пізнього періоду.

Сміт став одним з творців аналітичної моделі *homo economicus* — «людини економічної», що виходить з передумов, що людина як суб'єкт економічних відносин:

- незалежна і може приймати самостійні рішення;

- егоїстична — піклується в першу чергу про власний інтерес і прагне до максимізації особистої вигоди;
- раціональна, тобто здатна порівнювати тяготи й вигоди, а також оцінювати можливі наслідки своїх рішень;
- інформована як про свої потреби, так і про можливі способи їх задоволення.

При всій своїй обмеженості модель «людини економічної» виявилася цілком працездатною. І сьогодні вона іноді використовується як один з аналітичних конструкторів, наприклад у маркетингу.

Велике значення Сміт надавав боротьбі робітників за підвищення заробітної плати. На відміну від деяких інших класиків, наприклад Мальтуса й Рікардо, він не вважав її безперспективною. Висока заробітна плата, на його думку, сприяє економічному прогресу, оскільки вона є стимулом для зростання продуктивності праці.

Сміт ввів у науковий лексикон терміни «основний» й «обіговий» капітал і дав їм своє трактування. Основний капітал — земля, машини, будинки, устаткування — приносить прибуток, не вступаючи в обіг. Обіговий капітал — продовольство, матеріали (сировина й напівфабрикати), готові вироби, а також гроші. Гроші, за Смітом, відіграють, насамперед, «технічну», обслуговуючу роль засобу обігу, а вже потім - міри вартості й утворення скарбів. Паперові гроші при «акуратному» користуванні ними цілком здатні замінити золото й срібло - ідея для того часу дуже смілива. А невелика додаткова емісія кредитних грошей буде сприяти зростанню виробництва.

Адам Сміт заклав теоретичні основи податкової політики буржуазної держави. Виступаючи проти податкового імунітету лендлордів, він наполягав на тому, що найпідходящим об'єктом для оподаткування є саме земельна рента. У той же самий час він виступав проти податку на прибуток і заробітну плату, вважаючи, що, в остаточному підсумку витрати оподаткування будуть перекладені на споживача шляхом підвищення цін на продукцію.

Сміт висунув тезу «дешевої держави» і наполягав на тому, що податки мають відповідати можливостям громадян, а саме оподаткування повинне бути за формою й процедурою максимально дешево й спрощене, відповідаючи інтересам платника. Сміт визнавав достатніми лише три напрямки, три групи витрат держави:

- витрати, пов'язані з організацією суспільних робіт і виплатою винагороди викладачам, суддям, чиновникам і священикам;

- витрати, на здійснення правосуддя й охорону прав власності;
- витрати на забезпечення військової безпеки.

Це трактування ролі й функцій держави надалі одержало назву концепції «держава — нічний сторож».

Сміт виділив три стани економіки: зростання, падіння (спад) і стаціонарний стан (застій), що характеризують не абсолютний рівень багатства, а лише зміну цього багатства по роках. У такий спосіб був покладений початок аналізу економічної динаміки. Ніяких принципових перешкод для постійного й безмежного розширення виробництва Сміт не бачив.

Сміт відзначив, що плата за працю висока не в багатих країнах, а в країнах, що швидко багатіють. Це відбувається через зростаючий попит на працю. Рента також зростає зі збільшенням багатства, оскільки поліпшення техніки землеробства знижує витрати сільгоспвиробництва. Норма прибутку, навпаки, знижується зі зростанням багатства нації й, навпаки, зростає у періоди криз і стагнацій.

Завдяки своєму внеску в розвиток економічної теорії і особливо відношенню до вільної конкуренції Сміт дотепер, більше ніж через 200 років від дня смерті, залишається стовпом ліберальної ідеології в економіці.

Давід Рікардо (1772 – 1823)

Один із найвеличніших економістів епохи «промислової революції»; його називають також найбільш глибоким мислителем з плеяди «дітей» Адама Сміта. Син великого біржового маклера, не одержав систематичної освіти, в 16 років сам став біржовим маклером і вже до 25 років нажив величезне для тих часів багатство; потім захопився науками, викладав математику, двічі обирався шерифом, заснував перший в історії «Клуб політичної економії», а в останні чотири роки свого недовгого життя був активним членом британського парламенту; приятель Т. Мальтуса, з яким він підтримував дружню переписку й наукову дискусію.

Розвиваючи ідеї Сміта, з роботою якого він ознайомився в 1799 році, Рікардо своєю головною працею «Основи політичної економії й податкового обкладання» (1817) зробив істотний внесок у дослідження економічних законів і взаємозв'язків у суспільстві.

Зокрема, Рікардо, жорстко відстоюючи трудову теорію вартості, припускав, що вартість частини товарів визначається не працею, а

рідкістю. Рікардо дуже близько підійшов до формулювання теорії «порівняльної корисності».

У рікардіанських трактуваннях прибутку практично вже міститься категорія додаткової вартості.

Рікардо обґрунтував висновок про можливість обопільного виграшу від торгівлі між двома країнами, навіть у тому випадку, якщо одна з них більше ефективна у виробництві всіх товарів за іншу. Кожна країна, відповідно до цієї теорії, повинна спеціалізуватися на виробництві товарів найкращої якості й з максимальною порівняльною ефективністю. Наприклад, якщо якась країна має лише відносну перевагу перед іншою країною у вигляді дешевої праці, то їй вигідніше нарощувати виробництво, де більш висока питома вага такого фактора, як жива праця, що буде порівняльною перевагою. Тим самим суспільне виробництво буде збільшуватися, а споживачі обох країн одержать більшу кількість товарів, ніж за відсутності торгівлі.

Рікардо систематизував теорію ренти. Ренту він визначав як різницю між ціною продукту (зерна, м'яса) і витратами, що містять оплату праці й відсоток на використовуваний капітал. На найгірших з усіх оброблюваних ділянок вона може бути й нульовою. Але в міру зростання цін на хліб, а цю тенденцію Рікардо помилково вважав постійною й незмінною, в обіг вступають усе менш родючі землі – й рента з інших ділянок збільшується.

Згодом Маркс назве цю ренту, розглянуту як збільшення до витрат, «диференціальною рентою першого виду».

Рікардо також відзначав, що одержання однієї й тієї ж величини додаткового продукту на одній ділянці землі щораз потребує все більших зусиль і витрат, тим самим знижуючи ренту. Цю тенденцію після Мальтуса Рікардо вважав суворим законом «спадної родючості».

Велике значення Рікардо приділяв проблемі ціноутворення, особливо формуванню мінового співвідношення. В основі формування цін, за Рікардо, лежать не попит і пропозиція, а витрати, що зводяться до витрат праці. Як уже було сказано, він прагнув суворо дотримуватися трудової теорії цінності. На його думку, відносна цінність товарів визначається співвідношенням трудових витрат, які потрібні для виготовлення одного й іншого видів товару.

Рікардо розумів, що в різних професіях праця може бути дуже різною за якісними ознаками: знання, навички, фізичні навантаження та ін. Він спеціально відзначає, що на ринку вже встановилися оцінки різних видів праці й співвідношення між їх витратами на одиницю

продукту кожного з них - сам ринок визначає, що праця ювеліра дорожча за працю простого робітника, і навіть визначає, наскільки саме.

Працю Рікардо поділяв на працю індивідуальну і «суспільно необхідну», яка і визначає вартість. Усі конкретні види праці він зводив до їх кількісного виразу – в годинах робочого часу «суспільно необхідної праці середньої тяжкості й інтенсивності». Можна сказати, що, за Рікардо, саме відмінності в трудомісткості виробництва товарів формують масштабну шкалу цін.

Рікардо визначив поняття ринкової ціни, називаючи її «природною ціною». Він розумів, що коливання попиту й пропозиції на ринку не можуть не викликати певні відхилення від «природної ціни».

Не зважаючи на приголомшливі успіхи в бізнесі, політиці, науці, суспільному й особистому житті, Рікардо, на відміну від Сміта, за складом менталітету був глибоким песимістом. Він вважав, що розвиток суспільства в недалекому майбутньому неминуче припиниться й рівень життя робочих обов'язково знизиться. Причиною цього є невгамовне прагнення землевласників до оволодіння всією повнотою політичної влади і збільшення доходів, що веде до необхідності обробляти все більше і більше землі для населення, що швидко зростає. У результаті цього, на думку Рікардо, землевласники почнуть віднімати все більшу частину суспільних ресурсів.

Капіталісти й робочі, навпаки, отримуватимуть все меншу частину «пирога», що, у свою чергу, призведе до стагнації в економіці. Іншою причиною прийдешнього занепаду й «вікової стагнації» є вже згадуваний «закон спадної родючості землі». Технічний прогрес може лише на якийсь час загальмувати цей процес.

З теорії зовнішньої торгівлі й картини похмурого майбутнього Рікардо робив значні політичні висновки. Наприклад, про необхідність подолання протекціонізму й введення вільної торгівлі, особливо в галузі торгівлі хлібом.

Коли жив і творив Рікардо, у Великобританії існували так звані «хлібні закони». Ввезення закордонного хліба не було формально заборонене, але закон встановлював такі високі ввізні мита (до 200%), що вони перешкоджали імпорту краще за всі заборони. Лише у 1838 році в країні було створено «Лігу боротьби проти хлібних законів», яка зіграла вирішальну роль в їх відміні в 1844 р. і у встановленні в Англії свободи зовнішньої торгівлі. Рікардо на той час вже помер, але саме його вчення об'єктивно озброїло прихильників свободи торгівлі, яких у літературі часто називають «фритредерами», від англійських слів free trade.

Податкова програма Рікардо містила рівномірну систему податків на доходи всіх соціальних класів, включаючи лендлордів. Він також виступав за встановлення твердого золотого стандарту й стійкий паперово-грошовий обіг.

Багатьом ученим у ХХ столітті феноменальний успіх вчення Рікардо здається досить-таки дивним. Деякі, наприклад Кейнс, вважали, що *«якби тільки праці Мальтуса, а не Рікардо послужили початковим пунктом для подальшого розвитку економічної науки, наскільки мудріше і багатше був би світ сьогодні»*. Але історія не терпить умовного нахилу, і розвиток науки пішов по шляху, наміченому саме Рікардо. Можливо це відбулося внаслідок суб'єктивних чинників, завдяки тому, що навколо Рікардо склався гурток учнів і шанувальників, що звеличили його «до небес», особливо після його раптової і передчасної смерті. Один з учнів сказав, наприклад, що *«Рікардо був тим, хто створив економічну науку»*; інший - назвав його *«великим відкривачем істини»*. І всі вони говорили про його перевагу над Адамом Смітом.

Проте, як ми знаємо сьогодні, не відбулося ані безмежного зростання земельних рент і цін на продовольство, ані зубожіння робочого класу, ані припинення нагромадження капіталу, ані «вікової стагнації». Отже, у довготривалій перспективі кращу узгодженість з дійсністю виявила швидше концепція Адама Сміта.

Проте це аніскільки не зменшує заслуг Рікардо, до яких, крім іншого, можна віднести впровадження математики і її методів в економічну теорію. Сьогодні остання вже не мислиться без першої.

Томас Мальтус (1766 – 1834)

Дворянин за походженням (молодший син), закінчивши Кембриджський університет, стає священиком, а потім - професором політичної економії; друг Рікардо.

Найвідоміший твором Мальтуса є той, що вийшов у 1798 році у вигляді анонімного памфлета *«Досвід про закон народонаселення, або Погляд на його дію на щастя суспільства в минулому і тепер, а крім того, вивчення, наскільки ґрунтовні наші очікування щодо усунення або пом'якшення тих лих, які він несе»*.

Під схожими назвами виходили й наступні видання, уже не анонімні, перероблені й доповнені, яких тільки за життя Мальтуса було вісім. Згодом книга Мальтуса багато разів перевидавалася основними європейськими мовами, включаючи російську.

У Законі народонаселення Мальтус спирається на два прості постулати:

1. Їжа необхідна для існування людини.
2. Пристрасть між статями непереробна.

Формулюючи Закон народонаселення, Мальтус висуває дві свої прогресії, що стали знаменитими, згідно з якими:

1) засоби існування людей (продовольство) через закон спадної родючості ґрунту не можуть зростати швидше, ніж в арифметичній прогресії;

2) у той час як населення може подвоюватися кожні 25 років, якщо до того не буде перешкод, зростаючи за законом складних відсотків, тобто в геометричній прогресії.

У цьому прагненні населення до розмноження, що перевищує зростання засобів існування, і полягає, на думку Мальтуса, «Закон народонаселення», який неминуче прирікає надлишок населення на убогість, голод і вимирання.

Наслідком цього ж закону є зростання заробітної плати найнятих робітників до розміру мінімуму засобів існування. Як тільки заробітна плата відчутно підвищується над прожитковим мінімумом робітника і його сім'ї, сім'я, що більше не стримується економічними міркуваннями, починає зростати і споживання знову падає до мінімуму. До того ж зростання заробітної плати в довгостроковій перспективі викликає надмірне зростання пропозиції праці з боку зростаючого населення, що веде до зниження оплати цієї праці.

Таким чином, на думку Мальтуса, у довгостроковій перспективі неможливо добитися перевищення оплати праці робочих над прожитковим мінімумом. Цей висновок отримав в економічній науці назву «Залізного закону заробітної плати». Протягом більше ста років переважна більшість серйозних економістів, за виключенням лише Маркса, дотримувалася поглядів мальтузіанства на проблеми зростання кількості населення і його взаємозв'язку з оплатою праці.

Сам Мальтус бачив єдине вирішення цієї проблеми в «етичному приборканні», що полягає в утримуванні від шлюбу бідних, пізнішому вступі до шлюбу робітників і сексуальній стриманості, оскільки, на його думку, ніякі реформи й революції не можуть допомогти кількісно зростаючому бідному прошарку населення.

Згодом було виявлено цілий ряд помилок Мальтуса в початкових положеннях, що лягли в основу його теорії. Головне значення він надавав співвідношенню браків і народжень, значно менше зважаючи на зниження смертності. Крім того, з підвищенням рівня життя народу народжуваність має тенденцію мимовільного зниження (це, до речі, відмітив ще Адам Сміт).

Свої розрахунки Мальтус будував на сучасних йому даних про продуктивність праці в землеробстві, не враховуючи при цьому можливості будь-яких радикальних змін у цій області.

Наукові відкриття й технічні винаходи, що докорінно і змінили землеробську практику, будуть зроблені набагато пізніше – наприкінці XIX і середині XX століть.

Розрахунки щодо зростання кількості населення будувалися на основі даних про зростання населення США у XVI - XVIII столітті. Проте той факт, що це зростання відбувалося, головним чином, за рахунок імміграції європейців, не отримав належної уваги.

Ці «неточності» разом з яскраво вираженою і не приховуваною антипролетарською спрямованістю творів Мальтуса зробили його фігуру головною мішенню для лютих атак Маркса й наступних теоретиків марксистського толку. Тим більше, що соціально-економічний розвиток Західної Європи з кінця XIX століття неначе свідчив не на користь теорії Мальтуса - темпи зростання кількості населення значно знизилися, тоді як продуктивність сільського господарства, що узяло на озброєння досягнення науки і техніки, істотно зростає.

Проте з другої половини XX століття почався демографічний вибух. Зростання кількості населення у світі становило близько 2% за рік. Подвоєння кількості населення у світі з 2,5 до 5 млрд відбулося вже за 36 років (попереднє подвоєння тривало 95 років). При цьому кількість населення економічно розвинених країн практично стабілізувалася, тоді як населення країн Азії й Африки, що розвиваються, зростало зі швидкістю 3% в рік, тобто період подвоєння кількості населення становить там 22 - 23 роки. Наслідки безконтрольного зростання населення виявилися достатньо плачевні. У наш час у світі більше 700 млн чоловік, тобто кожен дев'ятий, голодує. Кількість безграмотних зростає за останні 20 років з 750 мільйонів до мільярда чоловік. Кількість тих, що живуть без елементарних санітарних зручностей, подвоїлося і досягло майже двох мільярдів чоловік.

Швидке зростання кількості населення більшості країн, що розвиваються, створює масу економічних проблем, які, у свою чергу, перешкоджають зниженню народжуваності в цих країнах. Порочний круг низького рівня розвитку замикається.

Сучасна демографічна наука не була готова до цієї ситуації, і зараз не може запропонувати країнам, що розвиваються, принципово інших рецептів, крім тих, які пропонував англійський священик

наприкінці XVIII - початку XIX сторіччя, а саме: планування сім'ї щодо можливості її забезпечення всім необхідним.

Це рідкісний випадок в історії науки, але факт залишається фактом - теорія (Мальтуса), побудована на некоректних передумовах, виявилася в цілому вірною!

Приголомшливий успіх «Досвіду про закон народонаселення» істотно затьмарив значення інших робіт Мальтуса, зокрема «Принципів політичної економії» (1820).

Як економіст Мальтус дискутував з Рікардо з питань трудової теорії вартості, концепції витрат виробництва, земельної ренти, прибутку, виникнення якого він пов'язував з продажем товару вище за його вартість (витрат).

Але якщо так, то виникає «проблема реалізації», оскільки споживання робочих і капіталістів виявиться недостатнім для поглинання всього об'єму вироблюваної продукції. Отже, необхідний «третьій клас» - непродуктивні споживачі. Цей клас, хоча і є непродуктивним, виконує дуже важливу роль у суспільстві - «підтримує ефективний попит».

Формулювання належить Дж. М. Кейнсу, який дуже високо цінував цю ідею Мальтуса, хоча деяку частину постулатів класичної школи він, як відомо, відкидав.

До «третього класу» Мальтус відносив земельну аристократію, військових, цивільних чиновників, суддів, священників, викладачів, лікарів. Саме завдяки «третьому класу» загальні кризи перевиробництва, які виникають через «недоспоживання», носять тимчасовий, короткостроковий характер.

Теоретичні розбіжності Мальтуса з Рікардо (в особистому житті, як вже було сказано, вони були друзями й підтримували жваве, листування) і аргументи, які він наводив в науковій дискусії, сприяли становленню й розвитку самої «рікардіанської» школи, що розвивала й відстоювала теоретичні положення свого засновника. Заслуга Мальтуса полягає у тому, що він своєю відкрито вираженою незгодою з рікардіанською концепцією поклав початок співіснуванню одночасно декількох напрямів усередині економічної науки, навіть у рамках однієї школи. Це, безумовно, позначилося на її розвитку й вдосконаленні.

Мальтус першим вжив вираз «боротьба за існування», що пізніше, з легкої руки Чарльза Дарвіна, який був великим шанувальником теорії Мальтуса, став загальноновживаним.

Деякі сучасні дослідники навіть припускають, що якби розвиток економічної думки в першій половині XIX століття пішов по шляху,

запропонованому Мальтусом, а не Рікардо, її успіхи були б більш вражаючими.

Жан-Батист Сей (1767 – 1832)

Видатний французький економіст; син ліонського купця, здобув домашню освіту; учасник революційних подій 1792 - 1794 рр., журналіст, публіцист, чиновник, професор політекономії у Коллеж де Франс; автор «Трактату політичної економії» (1803), «Катехізису політичної економії» (1817), що поклав початок традиції короткого, тезового викладу обширного матеріалу з вказівками з його поглибленого вивчення, «Повного курсу політичної економії» (1821 - в двох томах, 1828 - 1830 – у шести томах), у якому комплексний виклад предмету економічної теорії дано у традиційному порядку: виробництво, розподіл і обмін, споживання.

Розвиваючи учення Сміта, чийм видатним популяризатором він став у Франції, Сей висунув теорію трьох чинників виробництва: праця, земля і капітал на рівних беруть участь у процесі виробництва і «породжують» відповідні доходи: заробітну плату, ренту й прибуток.

Ця теорія згодом лягла в основу так званого факторного аналізу і методу виробничої функції. Сей вважав, що вартість («цінність») кожного предмету встановлюється тільки на ринку, коли він стає товаром, а до того вона наче відсутня, є величиною невизначеною.

Сей ввів в економічну науку поняття «підприємець» - функцією є *«залучення лежачого марно капіталу під ризик отримання іншого (більшого) капіталу в майбутньому»*. Таким чином роль підприємців відводилася Сеєм виключно капіталістам, які отримують свої доходи як винагороду, по-перше, за ризик, який вони несуть як власники капіталу (процентний дохід), а по-друге, за працю з управління підприємством (прибуток).

Так воно в його часи і було. А ось у ХХ столітті функція підприємництва виділиться в самостійний вид діяльності - четвертий чинник виробництва, доходом якого є підприємницький прибуток.

Джон Стюарт Мілль (1806 – 1873)

Видатний англійський вчений, філософ, економіст, логік і громадський діяч, службовець Ост-індської компанії, член парламенту; син не менш знаменитого Джеймса Мілля, приятеля Мальтуса і Рікардо, з якими Джон познайомився ще в дитинстві.

З економічних творів найбільшою увагою користуються два: «Нариси про деякі невирішені питання політичної економії» (1844) і «Основи політичної економії з деякими застосуваннями їх до соціальної філософії» (1848).

Цікавішим і ціннішим для науки багато істориків вважають перше з них. Але відомішим і впливовішим стало друге. «Основи» на багато десятиліть вперед стали дійсно основами економічної науки для студентів і початківців-учених в багатьох європейських країнах. Перше видання російською мовою побачило світ у 1874 році в перекладі М.Г. Чернишевського.

Свої «Основи» Мілль задумав як синтез усіх економічних теорій, побудованих на знаннях, здобутих після Адама Сміта, адже після останнього прижиттєвого видання «Багатства народів» пройшло вже більш як півстоліття. За цей час багато чого відбулося, наприклад, завершилася промислова революція, початок якої навіть Сміт не оцінив гідно.

Мілль поставив собі завданням об'єднати з теорією Сміта Закон ринків Сея, Закон народонаселення Мальтуса й принцип трудової цінності, вчення про ренту, а також теорію зовнішньої торгівлі Рікардо. Тим самим він неминуче прирік свою роботу на звинувачення в еkleктизмі. Дійсно, можна виявити, що суперечності між доктринами не стільки вирішуються, скільки згладжуються, затушовуються *«майстерною побудовою матеріалу і вишуканим складом»*. Він свідомо поступився строгістю логіки заради системи.

Проте, як би суворо не судили виконану цим ученим роботу деякі сучасні дослідники, цілі своєї він добився. Мілль створив «Великий» підручник з політичної економії для декількох подальших поколінь. Майже півстоліття, аж до появи книги Маршалла, цим підручником користувалися в більшості університетів Заходу як якнайповнішим і глибоким викладом учення класичної школи.

Залишаючись послідовником Рікардо, Мілль багато що підправив у його вченні. Схематичний виклад Рікардо закономірностей міжнародного обміну Мілль втілив у більш чіткі формулювання так званого Закону зрівнювання міжнародного попиту. В надмірно суворе положення Рікардо про зворотну залежність між заробітною платою і прибутком Мілль вніс істотне уточнення: *технічний прогрес у виробництві предметів робітничого споживання знижує витрати виробництва цих товарів, ось чому реальна зарплата зростає без зниження прибутку на капітал*. Трактуючи вслід за Смітом капітал як «накопичений запас продуктів праці», він в

той же час наближався до розуміння капіталу як «суспільного відношення».

Заробітну плату Мілль, услід за своїми «вчителями» Мальтусом і Рікардо, продовжував вважати платою за працю, а величину її визначав, виходячи з прожиткового мінімуму робітника і членів його сім'ї, не ототожнюваного, проте з фізіологічним мінімумом. Але це не може, на його думку, перешкоджати робітникам вимагати підвищення заробітної плати.

Як і Сей, Мілль вважав, що при капіталізмі можливий безкризовий розвиток виробництва, звертаючи при цьому увагу на те, що падіння норми прибутку може привести економіку до застою, а щоб цього не відбулося, необхідно перешкоджати падінню норми прибутку за допомогою технічного прогресу і вивозу капіталу.

Для Мілля було характерне зіставлення законів розподілу законам виробництва, які разом із законами обміну розглядалися ним в окремих книгах як самостійні, по суті не зв'язані між собою розділи економічної науки. Якщо *«закони й умови виробництва багатства мають характер істин, властивий природним наукам, і в них немає нічого, залежного від волі»*, то, навпаки, *«правила, які визначають розподіл багатства, такі, якими їх роблять думки і бажання правлячої частини суспільства, і вельми різні в різні століття і в різних країнах»*.

Мілль висловив цікаві думки про вплив ціни на попит, а також про функціональні зв'язки між ринковою вартістю, попитом і пропозицією.

У цей час в економетриці широко використовується поняття «Еластичності попиту». Мілль не користувався цим поняттям, проте йому вдалося охарактеризувати закономірності зміни попиту на основні групи товарів при зміні цін.

Цікавою особливістю соціально-економічних переконань Мілля є визнання деяких переваг класичної школи комуністичних асоціацій, зокрема профспілок (тред-юніонів), споживчих кооперативів, лікарняних кас, кас взаємного кредитування (як правило, безпроцентного). Він вважав, що подібні асоціації відповідають досконалішому суспільному устрою.

Мілль, проте, не закликав до переходу до комуністичного суспільства, і саме існування такого ладу вважав маловірогідним. У той же час Мілль вважав, що систему капіталістичної приватної власності можна істотно поліпшити, наприклад, соціалізувавши ренту за допомогою високого земельного податку, або надавши робітником можливість участі в капіталі підприємства. А нерівність у суспільстві

може бути зменшена завдяки прогресивній шкалі оподаткування і високим податкам на спадщину з істотним обмеженням прав спадкоємництва. Він заявив, що *«головним ланцюгом прагнень при нинішньому стані людського розвитку є не знищення системи приватної власності, але її поліпшення і надання повного права кожному членові суспільства брати участь у вигодах, які вона приносить»*.

На відміну від своїх «старших товаришів»-класиків, Мілль відводив державі істотну роль у соціально-економічному розвитку, розуміючи, що система вільної конкуренції вже не може забезпечити вирішення багатьох економічних проблем, оскільки *«існують такі форми і сфери господарської діяльності, які не гарантують отримання достатнього прибутку»*. Тому держава, на його думку, повинна узяти на себе витрати з утворення інфраструктури, розвитку науки, системи соціального забезпечення і розумного оподаткування.

При цьому він засуджував політику протекціонізму і закони, що забороняли діяльність профспілок. І ні за яких умов держава не повинна втручатися в сферу виробництва. Втручання держави в сферу освіти Мілль також вважав небажаним; виключення робилось тільки *«для особливо віддалених районів, в яких немає достатньої кількості приватних шкіл, а одержати домашню освіту скрутно»*.

Важливу роль Мілль відводив технічному прогресу, підвищенню освітнього й етичного рівня трудящих, свідомому обмеженню народжуваності, наданню широким масам виборчих прав, розвитку кооперативного руху.

Передбачивши майже на сторіччя реформістів ХХ століття, Мілль закликав до соціального партнерства в буржуазному суспільстві, наданню робітникам частки в прибутках. Він вважав, що в майбутньому переважаючою стане та форма власності, при якій *«робітники об'єднуються на умовах рівності й колективного володіння капіталом, а роботи почнуть вестися під керівництвом тих, що призначаються замість зміщуваних самими робітниками керівників»*.

«Історична школа». Німеччина

Німеччина на початку ХІХ століття була конгломератом з чотирьох десятків невеликих держав, розділених політичними й економічними межами (митницями). Найбільш сильною державою була Пруссія, що виступила з ідеєю об'єднання німецьких земель спочатку в Митному союзі. Найбільш розвиненим напрямком

соціальної думки Німеччини була філософія історії. Імена Канта, Фейєрбаха і, особливо, Гегеля згодом набули загальносвітового значення.

На початку XIX століття німецькі учені ознайомилися з британською класичною політичною економією, але вони визнали її висновки і рекомендації недопустимими для умов Німеччини. Німецьких мислителів не влаштовували абстрактність британських теорій і, особливо, їх претензія на універсальність.

Німецькі соціальні історики вважали, що економіка кожної країни розвивається за своїми власними законами, які пов'язані з її географічними умовами, історичним розвитком, національно-культурними традиціями і навіть рисами національної вдачі.

Оскільки більшість німецьких учених дотримувалися ідеалістичної концепції історичного процесу, розробленої Гегелем, вони не бажали прийняти матеріалістичних поглядів на економіку англійських класиків, тим більше у формі доволі грубого, механістичного матеріалізму. Політику вільної міжнародної торгівлі германці вважали прийнятною лише для держав, що знаходяться на вищих стадіях економічного розвитку. Ті ж країни, які лише вступили в промислову стадію, повинні, на думку німецьких економ-істориків, дотримуватися «виховного протекціонізму».

Неприйнятним німецькі автори визнали також принцип невтручання держави у вирішення соціально-економічних проблем. Таким чином, в області економічної політики вони продовжили лінію меркантилістів.

У зв'язку з цим у середині XIX століття сталося зародження німецької економічної науки. Заснував її **Фрідріх Ліст (1798 – 1846)**, чиї ідеї стали віддзеркаленням інтересів німецької промислової буржуазії, що народжується. У найвідомішій і головнішій своїй роботі «Національна система політичної економії» (1841) Ліст висунув концепцію «національної економії», у якій стверджував, що господарство кожної країни має розвиватися за своїми законами, залежно від історії, традицій і правопорядку цієї країни. На відміну британському лібералізму він розвинув ідею «виховного протекціонізму», що вимагає активного втручання держави в економічне життя.

Ліст не відкидав повну свободу міжнародної торгівлі, але вважав її корисним лише для країн, що знаходяться на одній стадії промислового розвитку. Головним джерелом багатства нації він вважав «розумовий капітал» (наукові відкриття, успіхи в мистецтві тощо), який визначав як основну складову частину виробничих сил.

У своєму трактаті Ліст першим розглянув економічну історію європейських націй, у тому числі «Російської» і «Північно-американської». Завершальна глава його роботи називається «Уроки історії» і містить висновки, які стануть основою концепції історичного методу політичної економії, а також періодизацію загальної економічної історії. Ліст виділив у ній п'ять стадій: 1) дикість; 2) пасушача; 3) землеробська; 4) землеробсько-мануфактурна; 5) землеробсько-мануфактурно-комерційна.

У 1843 р. у Германії вийшла робота під назвою «Нариси політичної економії з точки зору історичного методу», її автором був **Вільгельм Рошер (1817 – 1894)**. Саме з цієї миті прийнято відлічувати початок Історичної школи.

У 1848 р. **Бруно Гільдебрант (1812 – 1878)** видав перший том своєї праці «Політична економія сьогодення і майбутнього», у якій виділив три стадії економічної історії. При цьому в основу розділення історичних епох була покладена довжина шляху, яку долає товар-продукт, прямуючи з господарства, що його виробляє, в господарство, що споживає цей продукт :

1. «Природне», натуральне (або домашнє) господарство – з якнайдавніших часів до середини XIII століття. Шлях у середньому не більше милі - з поля або городу землероба через млин і кузню в його і панський будинок.

2. «Грошове» (або міське) господарство - до кінця XVIII століття. Шлях - від декількох миль до декількох десятків миль, з поля селянина або з майстерні ремісника, через міський ринок або ярмарок за допомогою купця в будинки споживачів.

3. «Кредитне» (або народне) господарство - починаючи з XIX століття. Шлях - у сотні й тисячі миль, з шахт Ельзаса, полів України, з чайних і бавовняних плантацій Азії, кавових і цукрових плантацій Бразилії, золотих і діамантових копалень Африки, за допомогою купців і банкірів, на європейські ринки і фабрики, а звідти - у будинки споживачів, а у зворотному напрямі (з Європи) – машини і устаткування, сталь, тканини, взуття та інші промислові товари.

Інших томів Гільдебрант так і не написав.

Зате в 1853 році вийшла робота «Політична економія з точки зору історичного метода», написана **Карлом Кніссом (1821 – 1898)**. В обох книгах Історична школа заявила про себе як про повноцінний напрям економічної науки.

У 1871 році, після того як Пруссія отримала військову перемогу над Францією, завершилося об'єднання німецьких земель. Захоплення промислово розвинених територій Ельзаса і Лотарингії,

отримана контрибуція створили сприятливі умови для розвитку німецького капіталізму, у багатьох відношеннях поки що відсталого. На тлі цих історичних подій у 70-і роки XIX століття сформувався так звана Нова історична школа.

Її представники діяли в багатьох країнах, але саме в кайзерській Німеччині склалося її основне «ядро» в особі Шмоллера, Brentano й Бюхера.

Густав Шмоллер (1838 – 1917) - автор «Науки про народне господарство і її методи». Він заперечував теоретичний характер політичної економії і закликав обмежитися збором фактичного й статичного матеріалу. Шмоллер обґрунтував висновок про стимулюючу дію економіки, зовнішньоекономічного примусу і приватної власності на хід історичного розвитку. Він також говорив про «вічний і неминучий» розподіл суспільства на класи. Також він стверджував, що державні режими авторитарного типу життєздатніші, ніж демократичні.

Шмоллер і деякі його колеги виділяли три сфери діяльності в економічній практиці:

1. Приватне господарство, у якому панує особистий інтерес.
2. Державне господарство, у якому переважає інтерес суспільний.
3. Харитативне господарство, основане на добродійній діяльності.

Луйо Brentano (1844 – 1931) — автор робіт «Сучасні робітники гільдії» і «Класична політична економія», також, як і Шмоллер, говорив про другорядне значення загальної, або теоретичної, економії, протиставляючи їй завдання безпосереднього спостереження економічних явищ.

Brentano виступав проти пошуків законів заробітної плати і ренти, мотивуючи це труднощами міжгалузевої міграції робочої сили, впливом відсталих традицій, що затрудняли формування єдиних норм оплати праці та рентних платежів.

Brentano був найбільш ліберальним представником Історичної школи. Головним чинником «класового миру» він вважав не «освічений монархізм», а активну діяльність профспілок, запропонувавши перенести досвід британського тред-юніонізму на землю Німеччини.

К. Бюхер (1847 – 1931) - автор «Виникнення народного господарства», завершуючи схему Гільдебранта, ввів розділення економічної історії на три стадії: домашнього господарства, міського і народного господарства. У основу розділення історичних епох була

покладена «довжина шляху», яку долає товар, прямуючи з господарства, що його виробляє, в господарство, що споживає його. Періодизація Бюхера тлумачила економічну історію у дусі мінової концепції.

Потрібно відзначити, що німецькій Історичній школі була властива деяка ідеалізація середньовічних порядків, а монархія розглядалася як можливий спосіб боротьби з феодалізмом. За допомогою ж монархії школа сподівалася вирішити і питання робітничого класу.

У 1872 році, у місті Ейнахе був заснований «Союз соціально політики», до якого увійшли багато університетських професорів, викладачів економічної теорії і історії. Їх навіть почали називати «катедер-соціалістами».

Програма союзу містила:

- обмеження робочого дня 10 годинами;
- введення обов'язкової народної освіти;
- державне регулювання праці підлітків, дітей і жінок;
- страхування від хвороб і нещасних випадків;
- введення пенсій за віком і через непрацездатність;
- організацію споживчої і житлової кооперації.

Однією з основних ідей Союзу була думка про те, що для збереження класового миру буржуазія повинна піти на значні поступки, щоб поліпшити положення пролетаріату.

Однією з беззаперечних заслуг Історичної школи Німеччини є впровадження в економічну теорію ідеї про те, що витрати в освіті, науці, мистецтві, етичному вихованні (релігії), судочинстві й тому подібних галузях також, як і в промисловості і сільському господарстві, є продуктивними.

Надалі ідеї Історичної школи Німеччини розвиватимуться видатними німецькими соціологами: Вернером фон Зомбартом - автором книг «Євреї і господарське життя», основна ідея якої полягає у тому, що капіталізм створили євреї, і «Герої і крамарі», у якій «нації героїв» (арійців) протиставлять «нації крамарів» (англійців і євреїв), і Максом Вебером - автором книг «Протестантська етика і дух капіталізму», «Господарська етика світових релігій», «Історія господарства», у яких він висунув концепцію «ідеальних типів», за допомогою яких можна вивчати і пояснювати процеси історичного й економічного розвитку різних народів.

Марксизм. Карл Маркс (1818 – 1883)

Видатний німецький філософ, економіст і соціолог.

Маркс позначив «три джерела», на яких було засновано його учення:

1. Класична англійська політична економія й особливо вчення Ріккардо, з якого Маркс запозичив і творчо розвинув трудову теорію вартості, теорію класової боротьби, вчення про ренту, догмат про «загнивання» капіталізму.

2. Німецька філософія: логіка Канта, діалектичний метод Гегеля, матеріалістична концепція Фейєрбаха;

3. Французький соціалізм: гасло «від кожного за здібністю, кожному за працею» Анрі де Сен-Симона, ідеї кооперації Шарля Фур'є, практика колективного володіння засобами виробництва англійця Роберта Оуена.

Пізніше ці три джерела поряд з «трьома складовими частинами» - марксистською політичною економією, марксистською діалектичною філософією і теорією наукового комунізму, стали невід'ємною частиною марксистського катехізису.

Видатними досягненнями самого Маркса в області економічної, філософської і соціологічної думки є:

- розвиток діалектичного методу Гегеля й створення на його основі складного аналітичного апарату, яким, правда, після нього самого мало хто гідно скористався;

- створення концепції історичного матеріалізму, в основі якої лежать об'єктивні, матеріалістичні (перш за все економічні) чинники, що пояснюють історичні процеси;

- глибоке дослідження капіталізму середини XIX століття, що включає адекватний прогноз розвитку цієї системи на декілька десятиліть вперед;

- створення першої теорії економічних циклів і криз - 11-літніх, пов'язаних з нерівномірністю відтворення «постійного» капіталу;

- розвиток моделей суспільного відтворення - схеми простого й розширеного відтворення;

- введення в науковий арсенал поняття «перетворених форм»;

- змістовний екскурс в історію економічного розвитку, зокрема – нарис історії первинного накопичення капіталу;

- створення теорії потреб, деякі положення якої не втратили своєї актуальності і до цього дня.

Важливий вклад зробив Маркс і в розвиток методології дослідження соціальних і економічних процесів і явищ. Аналіз, за Марксом, повинен починатися з руху від конкретних явищ до абстрактних понять, з індукції абстрактних понять на прості складові. Потім їх всесторонній аналіз, дедукція узагальнюючих абстракцій, а потім – синтез конкретного явища.

Серцевиною марксистської економічної теорії стало вчення про вартість, згідно з яким усе нові вартості в суспільстві створюються працею робітників. У той же самий час робоча сила - здібність до праці (а зовсім не сама праця) - є товар, який продається і купується на ринку. Особлива властивість цього товару полягає у тому, що він здатний створювати нові вартості більшого розміру, ніж це необхідно для його відтворення. Услід за класиками Маркс визначає вартість відтворення робочої сили вартістю засобів існування робітника та його сім'ї. Різницю між вартістю праці й початкових матеріалів (включаючи витрати «постійного» капіталу), з одного боку, і готових виробів – з іншого Маркс назвав додатковою вартістю. Суть капіталістичної експлуатації, на думку Маркса, полягає у привласненні капіталістом (власником засобів виробництва) додаткової вартості.

Вчення про вартість є одночасно і вченням про експлуатацію праці й основою передбачень Маркса про майбутнє капіталізму.

Конкуренція примушує капіталістів раціоналізувати виробництво та замінювати робочу силу машинами — тобто міняти структуру вживаного капіталу. Але тим самим капіталіст попадає у «капкан». Коли доля живої праці в сукупних вкладеннях капіталістів знижується, то норма прибутку, тобто доля додаткової вартості в спільній масі витраченого капіталу, також має тенденцію до зниження - оскільки лише праця може створювати нові вартості. Щоб підтримувати норму прибутку незмінною, капіталістам необхідно збільшити норму додаткової вартості, під якою розуміється відношення додаткової вартості до вартості робочої сили.

Це неминуче веде до посилення експлуатації робітників: або заробітна плата повинна зменшуватися, або робочий день збільшуватися, або повинна зростати інтенсивність праці, або і те, і інше відбувається одночасно. При цьому відбувається відносно (порівнянно з капіталістами) і навіть абсолютне зубожіння пролетаріату, якому і так «нема чого втрачати, крім своїх ланцюгів».

У результаті цього падає сукупний попит при зростанні сукупної пропозиції, що веде до криз надвиробництва, також пов'язаних з нерівномірністю відтворення «постійного» (основного) капіталу. Вони

повторюються кожні 10 - 11 років, кожного разу посилюючись. Посилюється і класова боротьба. При цьому дрібні та середні фірми вибувають з боротьби, а виробництво все сильніше концентрується аж до того моменту, коли в кожній галузі залишиться по одному величезному підприємству, а конкурентна боротьба сама собою припиниться, змінившись «капіталістичним плануванням». Тим самим створюються передумови для усупільнення виробництва, при якому це величезне підприємство буде поставлено під контроль робітників, а «соціалістичне планування» здійснюватиметься в інтересах самого суспільства.

Рано чи пізно промисловий пролетаріат - найбільш прогресивний клас суспільства - зробить соціалістичну революцію - експропріацію експропріаторів, встановить диктатуру пролетаріату та візьме під свій контроль виробництво й розподіл матеріальних благ, а також створить систему, що виключає безробіття, соціальну несправедливість і «хаос» ринку.

Конкретнішого опису соціалістичного суспільства Маркс не залишив. Він також вважав, що соціалізм переможе, перш за все, у найбільш розвинених країнах: США, Британії, Франції, а вже потім - у відсталіх: Австрії, Німеччині, Італії, але ніяк не в напівфеодальній Росії, Персії або Туреччині.

Справедливості ради слід зауважити, що картина, намальована Марксом, була цілком правдоподібною ще на початку ХХ століття, тобто через 30 років після смерті мислителя! Якщо розглядувати пророчий дар як можливість передбачити розвиток ситуації на декілька років вперед, то Маркс, безумовно, володів виключно сильним даром передбачення.

Той факт, що пророкування Маркса щодо долі капіталізму не збулися, а вірніше сказати, збулися дещо по-іншому, не може бути поставлений йому в провину. Це може бути поставлено лише в заслугу капіталізму, у якому знайшлися сили для внутрішніх перетворень, і тим людям і групам людей, які ці перетворення здійснили на практиці.

«Капітал», перший том якого вийшов у 1867 році, безперечно, займає гідне місце в десятці найбільш видатних творів в історії економічної думки, об'єднуючи під однією обкладинкою підручник з економічної теорії, есе з історії економічної думки і керівництво з економічної політики.

Як уже було сказано, Маркс вніс великий вклад до теорії економічних циклів і криз. Виявлені й описані ним одинадцятилітні цикли, пов'язані з нерівномірністю відтворення основного капіталу,

отримали його ім'я. Втім, парадокс Закону Сея Маркс теоретично вирішити не зміг, а можливість безкризового розвитку капіталізму назвав «дрібнобуржуазними байками апологетів».

До ідеї циклічності економічного розвитку в подальшому звертатимуться такі видатні розуми, як Йозеф Шумпеттер, Елвін Хансен, Микола Кондратьєв, Кеннет Ерроу (Нобелівська премія).

Чи не першим Маркс систематизував теорію потреб, що відіграє важливу роль у сучасній соціології і застосовується в маркетингу.

Теорія видатного американського соціолога Абрама Маслоу з'явилася на сто років пізніше.

Маркс розглядає потреби переважно з функціональної точки зору. Резонно відзначаючи, що до своєї реалізації потреби існують як відчуття нестачі будь-чого, що виявляються і посилюються, а в міру реалізації виникла напруга ослаблюється та згасає, Маркс формулює закон «розвитку потреб», що полягає в їх постійному виникненні й піднесенні. Маркс вважає, що розвитку способу виробництва, який взагалі займає центральне місце в економічній доктрині Маркса і його послідовників.

Із структурної точки зору Маркс ділить потреби на такі:

– біологічні й соціальні (при цьому «біологічні потреби не існують абсолютно ізольовано від соціальних, і, кінець кінцем, опосередковуються соціальним розвитком»);

– первинні й похідні;

– відмінності між матеріальними та духовними потребами визначені не дуже виразно;

– а ось принцип поділу потреб на індивідуальні (одяг, відпочинок, любов, визнання) і колективні (права людини, безпека, стабільність, правопорядок, мир) цілком зрозумілий;

– так само як і поділ на насичувані (їда, сон, секс, визнання, пошана) і ненасичувані (жадання грошей, знань, влади, слави, безпеки).

Услід за Кене та класиками Маркс розробив свою схему суспільного відтворення. Суспільне виробництво в ній ділиться на два великі підрозділи: I - виробництво засобів виробництва (група «А») і II — виробництво предметів вжитку (група «В»).

Родзинкою цієї схеми є розділення прибутку капіталістів на фонд вжитку та фонд накопичення, за рахунок якого здійснюється подальше розширення виробництва. Тому дана схема почала називатися схемою розширеного відтворення. Маркс, а за ним і ідеологи соціалістичного планування вважали, що провідну роль у процесі розширеного відтворення відіграє група галузей «А»,

інвестиції в яку слід всіляко підтримувати, групу ж «В» можна надати саму собі.

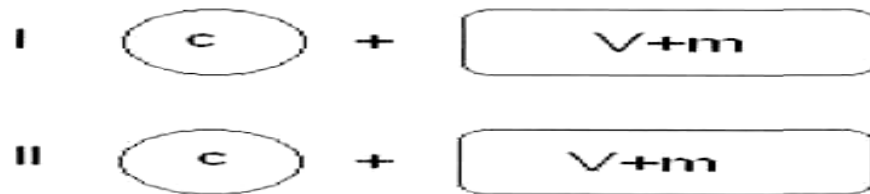

Схема Маркса:

C – постійний капітал; V– змінний капітал; m – додана вартість;
I – група "А"; II – група "В"

Маржинальна революція

У другій половині XIX століття відразу декілька вчених (Менгер, Джеванс, Вальрас) практично одночасно та незалежно один від одного звернулися до аналізу так званих «граничних» величин: граничної корисності, граничної продуктивності, граничних приростів. Пізніше, завдяки перш за все А. Маршаллу, граничний аналіз міцно входить в економічну науку, використовуючись як на мікрорівні (теорія вартості та ціни, теорія фірми), так і на макрорівні (теорія відсотка, загальна рівновага).

Рішучий поворот від дослідження переважно політико-економічних питань з опорою на логіко-філософські категорії («політична економія») до дослідження переважно господарсько-економічних проблем із застосуванням граничного аналізу («економікс») отримав назву «Маржинальної революції» (від латинського *marginal* - край, межа).

Сьогодні відкриття маржиналізму відносять до категорії так званих «залпових» відкриттів, таких, як винахід автомобіля, радіозв'язку й тому подібне

Іоганн Генріх фон Тюннен (1783 – 1850) - німецький поміщик; отримані в університеті економічні знання зумів успішно реалізувати на практиці; автор роботи «Ізольована держава» (1826), яка протягом декількох подальших десятиліть використовувалося як керівництво з раціонального ведення сільського господарства.

Експериментуючи з різними пропорціями застосовуваних чинників виробництва - праці, землі та капіталу, він виявив «закон граничної продуктивності», на основі якого побудував нову (некласову) теорію розподілу. На основі отриманих у ході його експериментів фактичних даних довів, що «найбільший чистий дохід може бути отриманий, якщо сукупність граничних витрат на

чинники виробництва буде дорівнювати граничній цінності продукту».

Герман Генріх Госсен (1810 – 1858) - юрист за освітою (закінчив Боннський університет), велику частину свідомого життя провів на державній службі, а вийшовши у відставку, зайнявся страховим бізнесом. Не будучи професійним економістом, написав і опублікував роботу «Розвиток законів суспільного життя і правил людської діяльності, що звідси випливають» (1854), яка тоді не отримала визнання в наукових кругах. Розчарований Госсен відкликав і знищив нерозпродану частину тиражу своєї книги. Надбанням економічної науки ідеї Госсена стали лише через 20 років після його смерті завдяки випадковості та англійському професорові Адамсону.

У сучасній економічній теорії ім'я Госсена носять два сформульованих ним маржинальних закони.

ПЕРШИЙ ЗАКОН ГОССЕНА:

Із збільшенням кількості (наявності) даного блага гранична корисність блага зменшується.

ДРУГИЙ ЗАКОН ГОССЕНА:

Рівновага споживача (оптимальна структура споживання) досягається за рівності граничних корисностей усіх споживаних благ.

Антуан Огюстен Курно (1801 - 1877) - французький філософ, математик і економіст, людина щонайширшої ерудиції і глибокого розуму, чиї ідеї в області теорії вірогідності, на думку сучасних учених, обігнали на багато десятків років його епоху. У різний час він був професором в університетах Ліона, Гренобля, Діжона. Книги Курно, зокрема «Математичні основи теорії багатства» (1838), не принесли йому успіху за життя.

Одним з перших Курно спробував застосувати математику в економічних дослідженнях. Його вважають «передвісником» математичного напрямку в економічній науці та «дідусем» економетрики. Курно сформулював основи математичного апарату теорії фірми, вперше показав попит як спадну функцію ціни, ввів поняття еластичності, показав, як максимум прибутку досягається тоді, коли граничні витрати порівнюються з граничним доходом.

Уільям Стенлі Джевонс (1835 – 1882) - англійський економіст. Випускник, а згодом професор Лондонського університету, статистик і філософ, один з основоположників теорії граничної корисності й засновників «математичної школи» у західній політичній економії.

У 1862 р. Джевонс направив до Британської асоціації розвитку науки доповідь під назвою «Коротке повідомлення про загальну математичну теорію політичної економії». У ній був сформульований

новий принцип спадної граничної корисності, яку Джевонс назвав «останнім ступенем корисності».

У своїй фундаментальній роботі «Теорія політичної економії» (1871) професор Джевонс багато в чому передбачив ідеї австрійської школи, що відносяться до граничної корисності, теорії капіталу та відсотка.

Він також зробив істотний внесок у теорію індексів - сконструював зважений індекс цін і дав власне трактування теорії ділових циклів.

Леон Вальрас (1834 – 1910) - швейцарський економіст (за освітою математик), засновник і перший керівник так званої «Лозанської» школи маржиналізму.

Його праця «Елементи чистої економічної науки» (1874) ознаменувала собою «початок першого ходу математики по просторах економічного знання». У цій роботі була зроблена спроба побудови узагальненої математичної моделі економіки. Ця модель містила обмін, виробництво, утворення капіталів і грошове звернення.

Над цією моделлю Вальрас працював майже все життя, прийшовши до теорії загальної рівноваги, в якій «ринки всіх товарів виявляються взаємно пов'язаними, усі ціни благ, випуски товарів і наявність ресурсів взаємно й одночасно узгоджуються в процесі функціонування економіки, усі сектори й учасники якої прагнуть максимізувати корисність».

Модель Вальраса описує ринкову рівновагу в умовах повної зайнятості, яка вважалася неодмінною умовою протягом більш ніж півстоліття. Функції граничної корисності і продуктивності беруться «заданими» (відомими).

Система Вальраса була вдосконалена його численними послідовниками, серед яких - Парето і Леонтьєв. Зокрема, завдання пошуку точки рівноваги було перетворене засобами лінійного програмування в екстремальне завдання на знаходження оптимуму.

Вільфредо Парето (1848 - 1923) - італійський економіст, соціолог, історик. Широку популярність здобув як автор «теорії еліт», «принципу оптимуму», «закону розподілу (20 на 80)». Усі вони згодом отримали його ім'я. Автор робіт «Курс політичної економії» (1896, 1897), «Підручник політичної економії» (1900).

Будучи главою «Лозанської» школи політичної економії, Парето свої зусилля спрямував на розвиток політико-економічної концепції свого попередника Вальраса, причому основне значення надавав використанню математичних методів аналізу.

Парето доводив необхідність ординалістського, а не кардиналістського підходу до аналізу корисності й споживчої поведінки; стверджував, що в умовах конкурентного ринку обмін благами відбувається на основі прирівнювання цін обмінюваних благ до їх граничної корисності.

Головним внеском Парето в економічну науку вважається «Принцип оптимуму за Парето»: оптимальний стан ринку – це такий, при якому ніхто з учасників не може поліпшити своє становище, не погіршуючи стан хоча б одного із учасників. Згодом цей принцип ліг в основу сучасної математичної теорії економіки добробуту.

Вивчаючи розподіл багатства в Англії і Північній Італії майже за двісті років, Парето прийшов до висновку, що на долю 20% найбільш багатих сімей завжди доводиться 80% усієї власності та доходів. Більш того, якщо з усієї кількості найбільш багатих виділити 20% «самих-самих» багатих, то розподіл знову буде таким же. Цей принцип розподілу багатства також отримав ім'я Парето. Незважаючи на те, що статистичні матеріали, накопичені протягом ХХ століття, не дозволяють звести принцип Парето до рангу суворого закону, цей принцип, відомий також як «Принцип «20 на 80»», сьогодні широко використовується в маркетингу і менеджменті в такій редакції - «20% всіх зусиль (витрат, споживачів) приносять 80% всіх результатів (прибутку, збуту)».

Працями А. Курно і С. Джевонса, Л. Вальраса, а потім і В. Парето відкривається так званий «математичний напрям» в економічному аналізі. Деякі дослідники об'єднують праці цих учених з роботами Леонтьєва і Канторовича, а також інших, що володіли технікою математичного аналізу, в «математичну школу».

На відміну від австрійців, що аналізували причинно-наслідкові зв'язки, математики сконцентрували увагу на функціональних взаємозв'язках. Ними були побудовані функції попиту, пропозиції, витрат, прибутку; досліджувалися проблеми еластичності, збалансованості, досягнення й підтримки рівноваги. Вони впритул підійшли до математичного моделювання економічних процесів у цілому.

Проте соціологічна складова в роботах економістів-математиків традиційно залишалася слабкою, і в результаті цього ідеально побудовані схеми часто були абсолютно відірвані від дійсності, що, утім, аніскільки не зменшує їх внеску в розвиток загальної економічної теорії.

«Суб'єктивно-психологічна» школа. Австрія

Наприкінці XIX століття, як уже було сказано, виник один з найбільш значних напрямів в економічній думці, відомий під назвою маржиналізму, що об'єднує теорії граничної корисності й граничної продуктивності. Характерними представниками раннього маржиналізму були вчені «Австрійської» школи: К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк.

Школа утворилася в 70-ті роки, іноді її називають «суб'єктивно-психологічною», оскільки в основі логічних побудов австрійців лежать суб'єктивні чинники: індивідуальні оцінки тягот і вигод, корисності, очікування, часу, відсотка, ризику і тощо.

Австрійці ввели в практику економічного аналізу психологічну складову, принцип раціональної поведінки людини в ринковій економіці, намітили основи теорії раціональних очікувань, створили теорію приписування (витрат, доходу, відсотка) і звернули пильну увагу на чинник часу в розвитку економічних процесів.

Австрійці зосередили свою увагу на аналізі причинно-наслідкових зв'язків в економіці, наприклад, прагнули виявити кінцеву основу ціни виходячи з суб'єктивних оцінок граничної корисності речей, тим самим звернувши увагу на покупця й ті переваги, які він віддавав тому або іншому товару, тобто підійшли до аналізу споживчого попиту. У центрі їх досліджень, на відміну від класиків, істориків і марксистів, знаходилася сфера обігу і споживання, а не виробництво, якому, проте, приділялася немало уваги.

Австрійці висунули теорію цінності благ, яка визначається не витратами суспільно необхідної праці, а суб'єктивними оцінками покупця й продавця. Вони протиставили вартості корисність, яка, на їх погляд, є тим загальним, що робить товари порівнянними.

Під граничною корисністю австрійцями та їх послідовниками розуміється *«суб'єктивна корисність окремого екземпляра того або іншого блага, за допомогою якого задовольняється найменш начальна потреба в товарах даного виду»*.

Менгер і Бем-Баверк щодо економічної політики були переконаними лібералами, а Візер намагався обґрунтувати необхідність обмеженого державного втручання. Але в цілому австрійська школа стала в жорстку опозицію до достатньо популярного в ті часи марксизму, а також німецької історичної школи, які, як ми пам'ятаємо, стояли на позиціях необхідності й корисності широкого державного втручання в економіку.

Австрійці ввели в наукову практику метод аналізу «чистих форм», наприклад, господарства Робінзона, поклавши початок досить-таки тривалій епохи аналітичних «робінзонад».

Карл Менгер (1840 – 1921)

Засновник і перший глава Австрійської школи, професор політичної економії Віденського університету, автор роботи «Основи політичної економії» (1871), в якій були сформульовані провідні принципи теорії граничної корисності.

Гранична корисність деякого (будь-якого) блага визначається Менгером двома чинниками: інтенсивністю індивідуальної потреби й рідкістю цього блага.

Менгер вважав, що може бути змірянй тільки порядок потреби (більша/менша), але не її кількісна оцінка (ординалістський підхід). Числові приклади у нього і його послідовників украй нечисленні, тому їх слід сприймати лише як умовну ілюстрацію.

Хрестоматійним став приклад Менгера: «У старого відлюдника є п'ять мішків зерна. Їх гранична корисність розташовується в спадний послідовності. Перші чотири мішки потрібні старому для задоволення насущних потреб (все менш гострих, наприклад четвертий - для виготовлення горілки), п'ятий же мішок потрібний для розваги (це - корм для папуги)».

Позбувшись одного мішка, відлюдник відмовився б від задоволення найменш важливої потреби - розваг. І саме корисністю цього останнього, п'ятого мішка визначається цінність кожного з п'яти мішків. За наявності тільки чотирьох мішків гранична корисність запасу зростає, оскільки четвертий мішок задовольняє потребу більш вищого порядку, ніж п'ятий, і так далі

Менгер розділив усі блага на різні «порядки»: споживчі блага - «першого порядку», для їх виготовлення використовуються блага другого, третього і ще вищих порядків.

Важливою заслугою Менгера є введення ним в економічну теорію поняття компліментарності (взаємного доповнення) виробничих благ. Він вважає, що цінність виробничого блага може навіть бути втрачена, якщо одного з необхідних для нормального виробничого процесу елементів не дістає.

Менгер відкинув поняття трьох чинників виробництва. Усі вони - суть блага вищого порядку і роль їх, по суті, однакова. Цінність благ вищого порядку визначається шляхом приписування їм частки цінності благ «першого порядку», у створенні якого вони брали участь.

Сформульоване ним положення щодо оплати чинників пізніше почали називати теоремою розподілу Менгера.

Фрідріх фон Візер (1851 – 1926)

Видатний австрійський вчений-економіст, другий (після Менгера) глава австрійської школи, викладав економічну теорію понад сорок років, автор книг «Походження і основні закони господарської цінності» (1884), «Природна цінність» (1889) «Теорія суспільного господарства» (1914).

Саме Візер увів термін «гранична корисність», який закріпився і залишився в науці назавжди, і розробив поняття «Альтернативні витрати», або «витрати упущених можливостей», яке згодом стало одним з основних у неокласичній економічній науці.

Суть цієї теорії полягає у тому, що витрати виробництва будь-якого якого продукту залежать від альтернативних можливостей, якими доводиться жертвувати для того, щоб виробляти цей продукт. З цієї теорії виходить закон витрат, що отримав ім'я Візера.

Сукупну корисність блага (запасу) Візер розраховував як добуток граничної корисності останньої одиниці цього блага на загальну кількість одиниць цього блага.

Ойген фон Бем-Баверк (1851 – 1919)

Австрійський державний діяч і вчений-економіст, автор робіт «Основи теорії цінності господарських благ» (1886) і «Позитивна теорія капіталу» (1889).

У центрі уваги цих і безлічі інших робіт Бем-Баверка й знаходяться дві теорії: цінності й капіталу.

Корисність речі, у сенсі її бажаності, за Бем-Баверком, тісно пов'язана з її корисністю в розумінні споживчих властивостей цієї речі. Закон спадної корисності в редакції Бем-Баверка звучить таким чином: *«Цінність блага пропорційна інтенсивності незадоволеної потреби за відсутності даного блага».*

На відміну від Менгера Бем-Баверк вважає, що корисності можуть бути кількісно зміряні (кардиналістський підхід). Заперечення про те, що така процедура дуже трудомістка й непосильна для «середніх розумів», відводяться ним такою аргументацією:

По-перше, «завдяки звичці й навику більшість обчислень такого роду виконуються практично миттєво, хоча і приблизно., а надмірна

обачність навіть не вигідна - вона вимагає зайвої витрати часу та сил».

По-друге, «інформація про цінність більшості речей уже закладена в нашій пам'яті».

По-третє, «розвинена система розподілу праці дозволяє виробникові або власникові благ віддаленого порядку враховувати лише мінову цінність свого блага, залишаючи решту всіх оцінок на долю наступних підприємців».

На відміну від Візера, сукупну корисність блага (запасу) Бем-Баверк розраховує як суму граничних корисностей кожної одиниці цього блага, розрахованої так, як ніби саме вона є останньою.

Теорія капіталу, прибутку й відсотка побудована Бем-Баверком на ідеї про те, що прибуток залежить від тривалості виробничого циклу. Багато хто вважає, що ця ідея - головний внесок Бем-Баверка в економічну науку. При цьому цінність нинішніх і майбутніх благ приймається різною - адже людям не все одно «отримати тисячу шилінгів зараз або через три роки». Процедура зведення оцінки майбутніх благ до сьогоднішнього дня, надалі, з легкої руки Бем-Баверка, отримала назву дисконтування.

Сьогодні вона широко застосовується не тільки в економічній теорії, але й у фінансовому аналізі, бізнес-плануванні.

Відсоток трактується Бем-Баверком як ціна, яку сплачують за можливість розпорядитися грошима зараз, а не в майбутньому. Норма відсотка використовується як ставка дисконту.

Оплата праці та виплата ренти за Бем-Баверком також здійснюються шляхом дисконтування майбутньої цінності вироблюваного продукту. Виходить таким чином, що саме капітал володіє «чистою продуктивністю».

І класики, і Маркс, як ми пам'ятаємо, відмовляли капіталу в цій здатності.

Саме попит, а не витрати виробництва, на думку Бем-Баверка і його колег, відіграє провідну роль у розподілі.

Бем-Баверк мав безліч учнів і послідовників, серед них такі видатні учені, як Людвіг фон Мізес і Йозеф Шумпеттер, які представляють «друге покоління» австрійської школи. Їм вдалося просунути у вивченні економічних законів і явищ набагато далі свого вчителя. Учень Мізеса, у свою чергу, був Фрідріх фон Хайєк, який разом з Моргенштерном, засновником теорії ігор, представляє вже «третє покоління», що дотримується австрійської традиції маржиналізму і неолібералізму.

Кнут Вікселль (1851 – 1926)

Шведський економіст і математик, професор політичної економії, засновник «Стокгольмської» школи економіки, який багато в чому передбачив ідеї Кейнса.

Незважаючи на те, що Швеція на рубежі століть була глухою європейською провінцією, особливо з погляду економічної науки, навіть тут Вікселль довго не міг отримати роботу, оскільки не мав наукового ступеня. Тільки у 50-і роки, захистивши дисертацію, він отримав місце доцента в університеті, хоча майже за десять років до цього, у 1893 році вже вийшла його книга «Цінність, капітал і рента», що заслужила високої оцінки самого Бем-Баверка, а також і Вальраса. Потім з'явилася його друга книга «Відсоток і ціни» (1898).

Одна з беззаперечних заслуг Вікселля полягає у викладі досягнень австрійської школи мовою математики, чого вони самі рішуче не хотіли робити. Поєднавши вчення про граничну корисність з теорією цін математичної школи, він побудував математичну функцію корисності і показав, що гранична корисність є її перша похідна.

Ще однією його заслугою є опис так званого «ефекту Вікселля», який на протигагу теорії граничної продуктивності показує, що *«реальний відсоток на капітал може відрізнятися від агрегованого граничного продукту»*.

Вікселль вніс ряд нових положень до теорії грошей і інфляції. Ним була створена модель кумулятивної інфляції, яка викликається не «введенням» в обіг надмірної кількості грошей, а значним розривом між двома видами відсоткової ставки. Ця модель вважається найбільш сильним науковим досягненням Вікселля.

Глава 3. ГОСПОДАРСТВО І ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ЕПОХИ МОНОПОЛІЗМУ

3.1. Загальна характеристика епохи

Після великої циклічної кризи 1873 – 1878 рр., що носила загальносвітовий характер, трансформація економічної системи, що панувала в провідних країнах світу, прискорилася. Місце сотень виробників у кожній галузі стали займати одиничні найбільші компанії - монополії. Типовими прикладами є: «Стандарт ойл», на частку якої наприкінці XIX століття доводилося майже 90% нафтовидобутку в США й майже 60% світового видобутку нафти; «Форд моторз», на

частку якої у двадцяті роки ХХ століття доводилося 80% американського автомобільного ринку й дві третини світового; «Юнайтед стил»; «Юнайтед фрутс»; компанії Круппа, Нобіля та інших найбільших промисловців.

Змінився й характер товару. Місце «звичайних» товарів стали займати «марочні» товари - «бренди»: «Кока-кола», «Кемел», «Лівайс», «Еріксон», «Проктер енд Гембл» тощо. У конкуренції марок провідну роль стали відігравати нецінові фактори.

Різко зросли пороги входження в галузь, особливо - у нові, капіталомісткі галузі, такі, як: автомобілебудування, хімічна промисловість, металургія, електроенергетика, виробництво озброєнь, авіабудування, суднобудування, дорожнє будівництво.

Посилилося й законодавче регулювання підприємницької діяльності. Спочатку в галузі антимонопольного законодавства, потім у галузі регулювання відносин між працею й капіталом. До кінця епохи з'явилися й перші законодавчо встановлені соціальні гарантії. Але в цілому у вирішенні економічних питань держава, як і раніше, не втручалася, за винятком СРСР і періоду Великої депресії на Заході.

З появою нових засобів поширення інформації (телеграф, телефон, радіо) доступ до комерційно важливої інформації став асиметричним.

Таким чином, умови, характерні для системи «вільної конкуренції», перестали діяти й економічна система перейшла в нову якість. Ця система одержала назву системи «монополістичної конкуренції». Вона проіснувала близько 70 років - з кінця ХІХ-го - до середини ХХ століття.

Для монополістичної системи характерне різке загострення боротьби між найбільшими компаніями світу й підтримуючими їх урядами національних держав за контролем над джерелами дешевої сировини й ринками збуту. Ця боротьба призвела до різкого посилення мілітаристських кіл (військово-аристократичної партії), особливо в Німеччині, Японії, Великобританії, Італії, Австрії й Росії, а також розв'язанню двох світових війн і безлічі регіональних конфліктів.

Невдала, незавершена модернізація й поразка в першій світовій війні сприяли приходу до влади в Росії партії більшовиків, що почали грандіозний експеримент з побудови «в окремо взятій» країні безкласового суспільства й господарської системи, основаної на колективній (державній) власності на засоби виробництва. Експеримент триватиме 70 років, протягом яких світ буде розділений на два «табори».

В епоху монополістичної конкуренції продовжилася зміна соціальної структури суспільства. Завершення модернізації, що супроводжувалося урбанізацією (зростанням кількості міст, кількості й частки міського населення), призвело до скорочення частки селян й інших осіб, зайнятих у сільському господарстві, до 30...25%, а в окремих країнах - до 20...15% кількості населення.

Паралельно з цим відбувався процес зростання робітничого класу, що до кінця розглянутого періоду досяг 45...60% від загальної кількості населення.

Але найбільш значною соціальною зміною стало зміцнення позицій так званого «середнього шару». «Старий середній клас» (торговці, крамарі, чиновники, рантьє, викладачі, лікарі, особи вільних професій) чисельно виріс і поповнився представниками «нових середніх» соціальних груп: приватними підприємцями, фермерами, службовцями, менеджерами й навіть частиною висококваліфікованих робітників - майстрів.

У найбільш розвинених країнах (Великобританія, США, Франція) уже до початку ХХ століття він досяг 20...25% населення. Це надалі вберегло ці країни від серйозних соціальних потрясінь - таких, які за відсутності потужного середнього шару, що міг би стабілізувати суспільство, випали на долю Німеччини, Японії, Росії.

Рівень та якість життя усіх без винятку соціальних груп населення в епоху монополістичної конкуренції виріс. Це відбулося завдяки успіхам медицини й поширенню освіти, з одного боку, і значному зростанню виробництва — з іншого. Зростання виробництва було забезпечене завдяки впровадженню в промисловість досягнень так званої «другої хвилі науково-технічної революції» (двигун внутрішнього згоряння, турбогенератор, електрика, синтетичні матеріали тощо), а також «наукової організації праці» (хронометраж, конвеєр, раціоналізація).

Але зростання добробуту було не лінійним і вкрай нерівномірним як по регіонах, так і по соціальних групах. Найбільше виросло споживання в «середніх» соціальних групах, найменше - у селян і найманих робітників сільського господарства. Найбільші показники зростання спостерігалися в США, Німеччині Японії. Але в останніх двох країнах, а також Росії економічне зростання «з'їдалося» військовими витратами й знищувалося в результаті поразок або соціальних експериментів.

Економічне зростання періодично переривалося кризами, сама потужна з яких - Велика депресія 1929 - 1939 рр. — стала найсерйознішим випробуванням як для економічної системи, що

після цієї кризи початку в черговий раз трансформуватися, так і для економічної думки.

В епоху монополістичної конкуренції в Європі й Північній Америці завершився демографічний перехід. Кількість населення стабілізувалася на рівні 400 і 200 мільйонів чоловік відповідно. Надалі помірне зростання кількості населення буде підтримуватися (якщо буде) винятково за рахунок міграції вихідців з Азії й Африки.

3.2. Загальна характеристика економічної думки

Лінію економічного лібералізму на новому етапі розвитку суспільства продовжив неокласичний напрямок, представлений двома основними школами: кембриджської (Англія) і «американської». Саме неокласики перейменували «політичну економію» в «економікс» і заклали основи сучасних курсів мікро- і макроекономіки. Незаперечна заслуга у творчому об'єднанні досягнень англійської класичної політичної економії з маржиналізмом і цінними напрацюваннями математичної й історичної шкіл належить Альфреду Маршаллу.

На самому початку ХХ століття американські дослідники звертаються до вивчення взаємовпливу економічної системи і юридичних, політичних, соціальних інститутів. Цей напрямок одержить надалі назву інституціоналізму, ранній етап розвитку якого припав саме на епоху монополізму.

Відповіддю на кризовий виклик «Великої депресії» стало вчення Джона М. Кейнса про необхідність державного втручання в економіку з метою антикризового регулювання й підтримки оптимальної як із соціальної, так і з економічної точки зору зайнятості. Поставивши під сумнів деякі постулати своїх учителів-неокласиків, Кейнс слідом за Марксом, якого він дуже високо цінував, продовжив в економічній теорії лінію дирижизму, яку почали ще меркантилісти. Але пануючою концепцією в області економічної політики кейнсіанство стане тільки на початку наступної епохи.

Кембриджська школа. Неокласика

Наприкінці ХІХ століття в одному з найстарших університетських центрів Європи - Кембриджі (Англія) утворилася невелика група економістів, що згодом стала відома як «кембриджська», або «неокласична» школа.

Альфред Маршалл (1842 – 1924)

Засновник «кембриджської» школи і її лідер протягом майже півстоліття, один з найбільш видатних учених в історії економічної думки. Його теорія, викладена у фундаментальній шеститомній праці «Принципи економічної науки» (1890), стала не тільки чудовою систематизацією й узагальненням досягнень пострікардіанської англійської політичної економії, австрійської, нової історичної й математичної шкіл, але й поклала початок принципово новому напрямку сучасної економічної науки – неокласичній політекономії, або «економікс».

Так, починаючи з Маршалла і до наших днів, стала в англо-саксонському світі називатися економічна наука.

Ця книга, що вийшла невеликим тиражем у 1890 році й за сто десять років витримала більш сотні видань на основних європейських мовах, замінила книгу Милля як базовий (на Заході) підручник з економічної науки й залишалася в цій якості майже 60 років, аж до появи підручника Самуельсона.

Кембриджська школа внесла величезний вклад у дослідження проблем грошового обігу. Взаємозалежність між кількістю грошей, товарів і рівнем цін одержала назву кембриджського рівняння: $M = kPY$ (формула Маршалла), або $MV = PT$ (те ж саме в інтерпретації американця І. Фішера).

А. Маршалл і його кембриджські соратники Ф. Еджуорт, А. Пігу в цілому розділяли методологічну систему маржиналізму й зробили в неї істотний внесок.

Поєднавши теорію граничної корисності й теорію витрат виробництва, неокласики розробили модель часткової рівноваги ринкової ціни.

З багатьох питань Маршалл і його колеги розділяли погляди класиків. Це стосується й «закону ринків» Сея, і «закону народонаселення» Мальтуса, і теорії ренти Рікардо, і закону спадної родючості. Але особливо близькі їхні позиції до «класичних» були з питань свободи торгівлі, підприємницької діяльності й конкуренції.

У той же самий час неокласики просунулися у своїх наукових пошуках істотно далі класиків. Вони ввели поняття «четвертого фактора» виробництва - організації, або підприємницьких здібностей. Факторіальним доходом саме цього фактора, на думку неокласиків, є прибуток. Велику увагу вони приділили проблемі розподілу й перерозподілу доходу. Поняття багатства неокласики поширили й на нематеріальні форми. Створення й збільшення багатства, на їхню

думку, відбуваються як у сфері матеріального виробництва (промисловості), так і у сфері обігу (торгівля), а також у сфері послуг (нематеріальні форми). Продуктивною, значить, є практично будь-яка праця.

Визнавши існування протиріч між інтересами «праці» й «капіталу», неокласики думали, що ці протиріччя не є «антагоністичними» - нерозв'язними, а навпаки, можуть успішно вирішуватися як за допомогою «третьох осіб», так і за участі держави.

Значну увагу неокласики приділили аналізу економічної динаміки й нерівноважних станів економіки. Але, мабуть, головним їхнім досягненням стала модель визначення ціни як рівноваги між попитом і пропозицією.

У свій аналіз цін Маршалл вводить фактор часу. Так у короткострокових періодах провідну роль у визначенні ціни, на думку Маршалла, відіграє попит, оскільки виробничі потужності просто не встигають відреагувати. У довгострокових же періодах, навпаки, провідна роль переходить до пропозиції, оскільки саме у виробництві відбуваються формування й кінцеве визначення корисностей, у тому числі й граничних корисностей (граничні витрати), які потім стають основою для формування цін.

Крім граничної корисності й ринкової ціни Маршалл виділив грошовий дохід споживача як фактор, що впливає на попит певного товару (тому що на зміну цін різні соціальні групи реагують по-різному). Надалі залежність (ступінь) зміни попиту від доходу споживача одержить назву еластичності за доходом, за аналогією з еластичністю за ціною.

Слідом за маржиналістами Маршалл вважав, що ринковий процес ціноутворення характерний не тільки для споживчих товарів, але й для факторів виробництва. Він сформулював принцип мінливої віддачі факторів виробництва залежно від їхньої комбінації. Взаємозамінність приростів факторів виробництва і їхнє оптимальне сполучення Маршалл назвав принципом заміщення. Цей принцип поширюється й на самих підприємців. Нездатні витісняються й заміщаються більш продуктивними факторами.

Людину Маршалл вважав, з одного боку, фактором виробництва, а з іншого - метою виробництва. Він підкреслював, що характер людини формується в його повсякденній праці, а праця — *це всяке розумове або фізичне зусилля, що вживається з метою досягнення будь-якого результату, не вважаючи задоволення від самої роботи.*

Конкуренцію Маршалл підрозділяв на руйнівну й творчу. Але навіть вона менш добродійна, ніж *чесне співробітництво, що опирається на впевненість у власних силах, самостійність, соціально відповідальний вибір рішень і передбачливість.*

Маршалл вважав за можливе вплив суспільства на процес розподілу через освіту, культуру, науку, будівництво житла для робітників. У цьому він бачив головну сферу діяльності держави.

Не занадто вдалий термін «помірність», що використовувався раніше для пояснення виникнення доходу на капітал (відсотка), Маршалл замінив більш адекватним терміном «очікування». Відсоток, таким чином, стає платою за очікування й ті тяготи (витрати), які з ним пов'язані. Як і у класиків, відсоток у Маршалла є факторіальним доходом капіталу.

А ось прибуток — це специфічний дохід, що виникає з того, що вартість реалізованого на ринку товару перевищує ціну чинників (землі, праці й капіталу), що брали участь у його виробництві. Це відбувається завдяки «організації», яка є четвертим (і можливо — головним) чинником виробництва.

У віці 67 років Альфред Маршалл залишив пост глави кафедри своєму молодому учневі Артуру Пігу, заклавши тим самим традицію, яка потім була продовжена. Найбільше Маршалл любив книги й студентів. Знаючи їх «шкідливу» звичку робити скорочені позначки на полях, він сам склав конспект своєї великої роботи й помістив його на широких полях своїх «Основ».

Артур Сесіл Пігу (1877 – 1969)

Закінчив Кембриджський університет, де, змінивши А. Маршалла, з 1908 по 1944 (до 67 років!) очолював кафедру економічної теорії.

Пігу ввійшов в історію економічної думки як учений, що завершив створення неокласичної теорії добробуту. У 1912 році Пігу випустив книгу «Багатство й добробут», а через двадцять років (у 1932 році) перероблене й доповнене її перевидання вийшло за назвою «Економічна теорія добробуту».

У центрі його теорії - поняття «національного дивіденду» (це те ж саме, що «чистий продукт», або національний дохід). Одна з оригінальних ідей Пігу полягає у тому, що він робив упор не на стан загальної рівноваги, а на відхилення від нього.

Також Пігу займався проблемами бюджетної політики, питаннями оподаткування й теорією фінансів, проблемами розподілу й перерозподілу національного дивіденду.

Пігу творчо розвив уведене Маршаллом поняття зовнішньої економії.

Ефект Пігу. До особливих заслуг Пігу відноситься те, що він сформулював явище, згодом відоме як «ефект сальдо готівки», або «ефект Пігу».

Якщо в обороті з'являється додаткова кількість грошей і всі ціни пропорційно зростають, наявні суми, що зберігаються на руках, пропорційно знецінюються. І, навпаки, якщо раптово держава зменшить кількість грошей в обігу й всі ціни пропорційно знизяться, то власники готівки стануть пропорційно багатшими.

Одне із завдань, що перед собою поставив Пігу - пошук теоретичного розв'язання між приватними й суспільними інтересами. Деякі дослідники, наприклад Седжвик, визнаючи існування таких протиріч, вважали, що розв'язувати їх треба винятково емпіричним шляхом.

З ідеї Маршалла про те, що цінність однієї й тієї ж суми грошей для забезпечених і бідних різна, Пігу зробив досить сміливий висновок, що перерозподіл доходів на користь малозабезпечених соціальних груп може збільшити добробут суспільства, оскільки при цьому *задоволення бідних збільшується більшою мірою, ніж знижується задоволення багатих.* Ця концепція лягла в основу соціальних вимог партії лейбористів, а потім стала й ідеологічною основою прогресивної шкали оподаткування, що сьогодні застосовується в більшості економічно високо розвинених країн.

Роботою «Промислові коливання» (1926) Артур Пігу вніс значний вклад у розвиток теорій ділового циклу й економічних коливань. Одним з перших Пігу звернув увагу на проблему неповного обліку валового національного продукту з огляду на те, що частина його (можливо значна) виробляється у домашньому господарстві. Ця проблема і до цього часу не знайшла задовільного рішення в економічній теорії.

Американська школа – неокласика. Джон Бейтс Кларк (1847 – 1938)

Відомий американський економіст, один з лідерів неокласичного напрямку, засновник і третій президент «Американської економічної Асоціації». Навчався в одному з університетів Німеччини.

У Німеччині, де навчався Кларк, тоді безроздільно панувала «Історична» школа, лекції одного з лідерів якої - Карла Кнісса – слухав молодий американець. Але Кларк не став її адептом, а коли повернувся на батьківщину, почав розвивати свої власні ідеї, які виявилися співзвучні ідеям маржиналізму й неокласики.

У 1884 році Кларк видає книгу «Філософія багатства», в якій були викладені його погляди на проблеми створення багатства. А в 1898 році в світ вийшла його робота «Розподіл багатства», яка принесла йому заслужене визнання в науковому світі.

Кларк самостійно, хоча й трохи пізніше європейських економістів, сформулював принципи граничної корисності, а їхній додаток не тільки до питань виробництва, але й розподілу є його важливим внеском у розвиток теорії.

Спираючись на концепцію граничної продуктивності праці й капіталу, Кларк формулює закон розподілу, що одержав його ім'я.

ЗАКОН РОЗПОДІЛУ КЛАРКА: «Якщо дії побічних факторів нейтралізовані або зрівноважуються, кожен фактор виробництва одержує ту суму багатства, яку він створює».

Кларк розглядає два основних фактори виробництва: працю й капітал. При цьому управління (підприємство), як це було ще в класиків, розглядається як одна з функцій капіталу. Земля (земельний фонд) також розглядається як один з специфічних різновидів капіталу.

Теорія створення й розподілу багатства Кларка впливає з закону так званої спадної продуктивності праці й капіталу: *якщо один фактор виробництва збільшується, а інші залишаються незмінними, то обсяг продукції, що випускається, зростає, але слабше.*

Згідно з Кларком (і американська школа надалі буде дотримуватися цієї концепції), підприємець, виконуючи свою організаційну місію, купує фактори виробництва (у тому числі трудової) за ринковими цінами.

Спочатку фіксованим береться фактор капітал: земля, машини, будинки, устаткування. З одного боку, підприємець розраховує на збільшення випуску продукції, а тому пред'являє попит на робочу силу, купуючи її за ринковою ціною. З іншого боку, він стежить за зниженням продуктивності праці й зменшенням приросту виробництва. Рано чи пізно наступний найнятий трудівник стає «граничним»: *він робить продукт, що за величиною дорівнює ринковій заробітній платі.* Отже, наймання такого працівника вже не збільшує прибуток.

Саме продуктивність праці цього працівника Кларк назвав «граничною продуктивністю», а отримане в результаті збільшення виробництва - «граничним продуктом».

Звідси Кларк робить висновок, що заробітна плата робітників визначається не просто продуктивністю праці, а його граничною (самою низкою) продуктивністю.

Та ж сама логіка поширюється й на продуктивність капіталу. При цьому якість і кількість праці (фактор праця) беруться фіксованими, а фактор капітал прирощується рівними порціями.

Практично одночасно з європейськими вченими Кларк увів в економічний аналіз поняття статички й динаміки, які назавжди затвердилися в методології економічної науки.

Під статикою Кларк розумів опис умов, необхідних і достатніх для встановлення рівноваги в ринковій економіці. До таких умов відносилися: відсутність технічного прогресу, усяких переміщень праці й капіталу між сферами виробництва, фіксований характер потреб у товарах, повне панування вільної конкуренції. Він припускав, що існує безліч станів рівноваги економії. У статичному стані підприємницький прибуток відсутній (прагне до нуля), оскільки конкуренція між підприємцями за фактори виробництва швидко зрівнює оплати факторів з їхнім внеском у виробництво благ.

Але якщо не виконується хоча б одна з умов, то рівновага порушується, і на зміну статичці приходять динаміка зі своїми специфічними закономірностями. Саме технічний прогрес і соціальні інновації є, за Кларком, джерелами появи прибутку на капітал, що перевищує граничну оплату цього фактора (тобто підприємницького прибутку).

Звернувши, слідом за Кларком, увагу на проблему оптимізації структури витрат виробництва, фахівці американської школи дали поштовх численним прикладним дослідженням кількісних співвідношень між витратами факторів виробництва, зокрема, у результаті їхніх напрацьовань з'явився такий широко відомий сьогодні аналітичний інструмент, як виробнича функція.

Учнем Кларка був Т. Веблен - один із засновників інституціоналізму.

Едвард Чемберлін (1899 – 1967)

У першій третині ХХ століття, як ми знаємо, на зміну відносно невеликим компаніям епохи вільної конкуренції прийшли великі фірми, «монополії» - трести, картелі, синдикати. Замість безвизначних

товарів з'явилися пізнавані торговельні марки, захищені спеціальним упакуванням і патентами, - так називані «бренди». Визначну роль у конкурентній боротьбі почали відігравати нецінові фактори. У США й Великобританії сформувався потужний середній шар, що об'єднав службовців, кваліфікованих робітників, менеджерів і підприємців. Держава усе більше стала втручатися в економіку.

У цих умовах Едвард Чемберлін — викладач Гарвардського університету — пише роботу під назвою «Теорія монополістичної конкуренції» (1933 р.), що стала продовженням його дисертації (1927 р.). Ця невелика за обсягом (усього 300 сторінок) робота, що складається з дев'яти глав і математичного додатка, тільки за життя автора витримала вісім видань англійською мовою, а сьогодні перекладена на всі основні світові мови, включаючи російську.

Довгий час «Теорія монополістичної конкуренції» Чемберліна залишалася в тіні, робота Робінсона «Теорія недосконалої конкуренції», що вийшла у тому же році в Англії. Протягом 30 років верх у заочній суперечці двох підходів до цієї проблеми брала «кембриджська» концепція. Але в останні десятиліття чаша ваг схиляється на користь «гарвардської» концепції.

У цій роботі Чемберлін переконливо обґрунтував тезу про те, що монополістична конкуренція - це не зловливе й зловмисне порушення рівноваги в економічній системі, а просто один з можливих станів ринку. Причому в цьому стані рівновага системи більше досяжна, ніж за вільної конкуренції.

Головним джерелом, рушійною силою, що забезпечують природно-еволюційний перехід до монополістичної конкуренції, на думку Чемберліна, є диференціація продукту.

Паралельно йде розвиток і посилення нецінових способів ведення конкурентної боротьби: підвищення якості продукції, поліпшення умов поставки, удосконалювання упакування, розвиток сервісу, зміцнення репутації виробника й роздрібного торговця, активне використання реклами, установа міцних зв'язків зі споживачем і громадськістю, вивчення споживача.

Усе це, звичайно, веде до збільшення витрат виробництва й реалізації продукції (але не обов'язково до збільшення прибутку), а, отже, і до номінального зростання поточних ринкових цін. Але ці ж фактори приводять в остаточному підсумку до зниження реальних цін (через підвищення реальних доходів) і підвищенню рівня і якості споживання, а, отже, і до підвищення рівня життя всіх членів суспільства, у тому числі (і не в останню чергу) промислових робітників.

Виступивши на захист нового стану ринку, Чемберлін звертає увагу на той незаперечний факт, що в 20-і роки ХХ століття, тобто в епоху монополістичної конкуренції, рівень життя робітників істотно підвищився порівняно з серединою минулого століття — епохою вільної конкуренції. При цьому Чемберлін виступає проти ототожнення понять «вільна» й «досконала» конкуренція й проти ідеалізації стану вільної конкуренції. «Досконалою», на його думку, є скоріше монополістична конкуренція, що протистоїть двом *«крайностям» — необмеженій конкуренції й чистій монополії.*

Особливо неприпустима чиста монополія, на його думку, на ринку праці, де роль монополій відіграють робочі асоціації - профспілки. Чемберлін зарекомендував себе як затятий ідеологічний супротивник профспілок та їхнього втручання в конкурентну боротьбу, що принесло йому репутацію консерватора.

Як щирий продовжувач класичних традицій Чемберлін виступає проти втручання держави у вирішення будь-яких економічних проблем. Він думає, що на новому, більш високому рівні самоорганізації економічної системи це буде відбуватися «само по собі», причому ще краще, ніж в епоху вільної конкуренції.

Основні тези Чемберліна були розроблені ще до початку Великої депресії. Вихід книги в самий розпал цього вкрай несприятливого періоду в історії Західної цивілізації багато в чому пояснює, чому справжній успіх прийшов до цієї роботи з великим запізненням.

Одним з перших Чемберлін звернув увагу на те, що поряд з концентрацією виробництва й капіталу має місце й зворотна тенденція - зростання й зміцнення позицій малого й середнього бізнесу. Особливо в непромисловому секторі - торгівлі, послугах, дослідницькій діяльності. На стадії монополістичної конкуренції малий бізнес не зникає й не витісняється «на узбіччя», а навпроти - вдало доповнює великий бізнес, підживлює його кадрами, ідеями, бере участь у розподілі ризиків.

З важкої руки Чемберліна вкинтий їм термін «чиказька школа» одержав негативний відтінок. Чикаго з його знаменитими бійками й бандитами в ті часи був уособленням обмеженості, неуцтва, брутальності, неотесаності.

Біля джерел американської неокласичної школи стояли не тільки американці, але й вихідці з Європи. Найбільш значний внесок у розвиток економічної науки в США внесли Й. А. Шумпеттер і В. Леонт'єв.

Йозеф Алоїз Шумпеттер (1883 – 1950)

Видатний американський економіст, народився в Австрії, навчався в Бем-Баверка. У 29 років опублікував роботу «Теорія економічного розвитку» (1912), чим заявив про себе як про великого фахівця в галузі економічного аналізу й історії. У 1919 році нетривалий час займав пост міністра фінансів молодій австрійській республіки (без особливих успіхів); на початку 20-х років очолював великий комерційний банк (результат — банкрутство); на початку 30-х у силу крайнього неприйняття ідей націонал-соціалізму емігрував до США, де успішно викладав економічну теорію у Гарварді.

В Америці до Шумпеттера прийшла світова популярність. Тут були опубліковані його основні роботи: «Економічні цикли» (1939), у якій були узагальнені концепції економічних коливань Жюгляра, Коваля й Кондратьєва, і «Капіталізм, соціалізм, демократія» (1942). Фундаментальна робота, що вийшла вже після смерті автора, «Історія економічного аналізу» (1954) остаточно зміцнила його репутацію як одного з найвидатніших економістів ХХ століття.

У своїх роботах Шумпеттер переконливо довів, що крайні соціалістичні ідеї при їх послідовній практичній реалізації несумісні з демократією й рано або пізно неминуче призводять до встановлення твердого авторитарного режиму. Разом з тим Шумпеттер визнавав соціалізм життєздатним, а от капіталізм, навпаки, вважав практично приреченим. Правда «гробарем» капіталізму, на відміну від Маркса і його послідовників, Шумпеттер уважав не пролетаріат, а «безробітних інтелектуалів» (інтелігенцію).

До цього висновку він прийшов, аналізуючи відносини між суспільством і підприємцями. Шумпеттер вважав, що в ході своєї діяльності (як ділової, так і особливо особистих стандартів поведіння) підприємці формують вороже до себе ставлення з боку інших соціальних груп.

Антагонізм між підприємцями й суспільством Шумпеттер вважав нерозв'язним і думав, що суспільство рано чи пізно сформує соціальне середовище, непридатне для підприємництва. І воно стихне. А разом із цим припиняться економічний розвиток і соціальний прогрес, «локомотивами» якого саме є підприємці. І настане ера тоталітаризму. Місце підприємців займуть чиновники-бюрократи, а місце економічної теорії - доктрини, у яких сакральна складова буде превалювати над науковою. При цьому він думав, що при соціалізмі діяльність бюрократії може бути більш ефективною, ніж при капіталізмі.

Саме Шумпеттер першим звернув увагу на те, що для своїх послідовників Маркс - скоріше пророк, ніж авторитетний мислитель, а марксизм - скоріше релігія, ніж наукова школа.

Така двоїста (одночасно «антикомуністична» й «антикапіталістична») спрямованість робіт Шумпеттера сприяла формуванню двоїстого до нього відношення в СРСР. Російською мовою його роботи перекладалися, але доступ до них був обмежений грифом «Для службового користування». Широкому читачеві деякі роботи Шумпеттера стали доступні тільки в 90-ті роки.

Шумпеттер виділив підприємництво в особливий вид економічної діяльності - четвертий фактор виробництва, функція якого полягає у пошуку й реалізації принципово нових комбінацій факторів виробництва.

Таких принципово нових видів комбінацій факторів п'ять:

- створення продукту ще не знайомого споживачеві;
- використання нової технології виробництва;
- відкриття принципово нових джерел сировини;
- завоювання нових ринків збуту;
- використання нової організації виробництва.

Шумпеттер виділив й описав чотири основних типи підприємців:

1. «Фабрикант-комерсант» — найбільш типова фігура для епохи первісного нагромадження капіталу. Як правило, творець і беззмінний власник свого підприємства: майстерні, фабрики, пекарні, харчевні тощо. Володіє підприємством одноосібно. Сам здійснює повсякденне керування. Головним завданням для нього є збереження й розширення своєї справи, а потім - передача його прямим спадкоємцям.

2. «Капітан індустрії» — найбільш типова фігура для другої половини XIX століття. Як правило, голова ради засновників або президент компанії володіє контрольним пакетом акцій. Головне завдання для нього – збільшення маси прибутку. У погоні за нею часто готовий іти на невиправданий ризик, використовувати будь-які засоби, нехтувати моральними нормами, думкою громадськості.

3. «Директор» — найбільш типова фігура, починаючи приблизно з 1920 року. Володіє відносно невеликим пакетом акцій підприємства, що перебуває під його керуванням. Головне завдання директора - домогтися стійкого положення компанії на ринку. По можливості прагне мінімізувати ризик й оптимізувати прибуток. Досить чуйно ставиться до думки й настроїв акціонерів, особливо великих, оскільки вони підзвітні загальним зборам останніх, від яких залежить утвердження їх на посаді. Хочуть підтримувати стійкі відносини із

впливовими профспілками й громадськістю тих районів, де розташовані їхні підприємства.

4. «Засновники» - тип, що з'явився вже після Великої депресії, масовим стане тільки після Другої світової війни. Головне завдання - заснувати підприємство й після проходження «нульового циклу» вигідно продати його (наприклад, розмістивши акції на біржі), залишивши за собою кілька відсотків акцій і необтяжливий пост «консультанта». Почуття особистої відповідальності, характерне й навіть загострене в «фабрикантів» і «директорів», у «засновників» найчастіше просто відсутнє.

Василь Васильович Леонтьєв (1906 – 1999)

Один з найвидатніших економістів ХХ століття, народився в Санкт-Петербурзі, де вже в 19 років закінчив університет; продовжив навчання в Берлінському університеті, де був асистентом Вернера фон Зомбарта. Наприкінці 20-х років працював у Китаї над проблемою раціоналізації системи шляхів сполучення й вантажоперевезень. Потім на запрошення Національного бюро економічних досліджень переїхав до США, де незабаром з'являється в Гарвардському університеті, у якому він пропрацював 44 роки. «Російський американець» Василь Леонтьєв брав активну участь у створенні Американської Економічної Асоціації і деякий час навіть був її президентом. У 1973 році одержав Нобелівську премію з економіки.

За піввіку педагогічної роботи Леонтьєв виховав кілька поколінь американських економістів. У числі його учнів – Нобелівські лауреати Пол Самуельсон і Роберт Солоу.

Леонтьєв написав багато робіт, більша частина яких присвячена проблемам економіко-математичного моделювання господарських процесів. Статистичні дані вибудовувалися ним у зведені балансові таблиці. При цьому широко застосовувався розроблений ним метод «витрати – випуск». У центрі уваги Леонтьєва було вивчення лінійних залежностей. Широко використовувалося лінійна алгебра. Менше значення надавалося нелінійним оптимізаційним моделям.

Оскільки обчислювальні пристрої, що були в 30-ті роки, вважалися недостатньо потужними, спочатку галузеві дані доводилося агрегувати у більші групи (не більше десяти). Згодом баланси стали складатися для 44, а потім - для 400 галузей.

У 1941 році Леонтьєвим була опублікована робота «Структура американської економіки. 1919 – 1929», згодом визнана класичною.

Через десять років виходить доповнене й розширене видання цієї роботи - «Структура американської економіки. 1919 – 1939». Потім публікується книга «Дослідження структури американської економіки» (1953), що приносить Леонт'єву міжнародне визнання. Міжгалузеві баланси будуються вже в десятку провідних країнах світу, у тому числі й у СРСР, з яким у Леонт'єва, незважаючи на відмову від радянського громадянства, збереглися непогані відносини. Міжгалузеві баланси будувалися як для Союзу в цілому, так і для кожної республіки. При цьому кількість розглянутих галузей доходило до 250.

Леонт'єва цікавили й прикладні аспекти міжгалузевих моделей, можливості застосування цієї методології до аналізу міжнародної торгівлі, інвестиційних процесів, взаємодії економіки й навколишнього середовища, вирішення проблем конверсії тощо. Цьому присвячена робота «Міжгалузєва економіка» (1966).

У 1996 році Леонт'єв публікує статтю, у якій пропонує використати метод «витрати – випуск» для аналізу структури між-дисциплінарних зв'язків, оскільки цілком можливо побудувати «шахову таблицю» потоків наукових знань, використовуючи так звані «індекси цитування». Ці індекси широко використовуються в західній науковій практиці для оцінки авторитетності того або іншого автора або теорії.

Крім міжгалузєвого математичного моделювання Леонт'єва цікавлять й «загальнотеоретичні» проблеми: теорія цін і грошей, механізм попиту та пропозиції, вплив технічного прогресу, економічні цикли й кризи, можливості й границі економічного планування, аналіз теорій Маркса й Кейнса. Цим проблемам присвячена двотомна робота «Економічні есе» (1966, 1977).

Рекомендаціями Леонт'єва щодо можливих напрямків і результатів економічної політики користувалося кілька поколінь політиків, починаючи із Франкліна Д. Рузвельта, при проведенні ними «Нового курсу» під час Великої депресії.

У 70-ті роки Леонт'єв очолив дослідницький проект «Майбутнє світової економіки», у ході якого були проаналізовані альтернативні сценарії світового економічного розвитку з 1980 по 2000 роки. Деякі з них згодом будуть реалізовані.

Деякі прикладні висновки Леонт'єва здавалися на перший погляд парадоксальними. Леонт'єв показав, що післявоєнна конверсія виробництва не обов'язково призведе до зростання безробіття. У період різкого й тривалого падіння попиту на сталь у 50-ті роки він пророчив, і це пророкування збулося, що надалі попит

на сталь істотно виросте. Він довів, що автоматизація веде не до зростання безробіття, а до зміни галузевої структури зайнятості.

Так, Леонт'єв, всупереч теоріям, що базувалися на «загальній логіці» і свідчили про те, що багаті країни, зокрема США, є ефективними експортерами капіталу, обґрунтував тезу про ефективний імпорт, залучення капіталу саме багатими країнами. Цей парадокс одержав назву «парадокс Леонт'єва».

Зробивши величезний вклад у розвиток економічного аналізу й використавши математичний метод обов'язковим для всіх сучасних економістів, Василь Леонт'єв застерігав від надмірного захоплення «красою» математичних моделей і відриву їх від вирішення практичних завдань: *«Некритичне захоплення математичними формулами часто веде до того, що за значним фронтом алгебричних символів ховаються положення легковажні з погляду сутності предмета».*

Ранній інституціоналізм

Поєднавши класичний економічний лібералізм з маржинальною теорією й математичними методами, неокласика, безумовно, вивела економічну науку на новий, більш високий рівень аналізу. Однак ряд важливих проблем залишився немов за рамками розгляду. Насамперед це стосується обліку емпіричних, історичних, статистичних даних. Як ми пам'ятаємо, цей напрямок спочатку розробляла «німецька історична школа», але неокласики, не бажаючи знижувати високий рівень наукової абстракції, не захотіли або не змогли інтегрувати досягнення цієї школи в «економіці». До того ж з історичною школою йшла полеміка з широкого кола питань, починаючи з теорії вартості й закінчуючи проблемами державного втручання - особливо політики протекціонізму.

Створена ще Смітом аналітична модель «людини економічної» усе частіше зазнавала заслуженої критики. Особливо сумнівними були положення про суверенність і раціональність «типового споживача».

Урахування впливу на розвиток суспільства й економіку соціальних інститутів (правових, політичних, сімейних, корпоративних тощо) явно залишалось недостатнім. Адже навіть теза Маркса щодо провідної ролі економічного базису над соціальною «надбудовою» не заперечувала активного впливу останньої на перший.

Не знайшла в неокласиків належного вирішення й проблема циклічно повторюваних економічних криз.

Теза про невтручання держави у вирішення економічних і пов'язаних з ними соціальних проблем явно не відповідала насущним вимогам сучасного моменту.

Розробкою цих проблем зайнялися на початку ХХ століття американські вчені, що поклали тим самим початок новому напрямку (школі) економічного аналізу - інституціоналізму, або, як його ще називають, «інституціонально-соціологічному» напрямку.

Торстейн Веблен (1857 – 1929)

Засновник інституціоналізму, американський економіст і соціолог норвезького походження. Син фермера, Веблен зміг одержати гідну освіту (Кларк вважав його своїм кращим учнем). Захистивши докторську дисертацію, він став викладачем, але визнання в академічних колах, що складаються переважно із представників буржуазії, не домогся. Не знайшли розуміння й проекти соціально-економічної перебудови, якими Веблен «бомбардував» уряд США. У бідності й розчаруванні Веблен помер усього за кілька місяців до початку Великої депресії, яку він передбачив.

Найбільш значною роботою Веблена є «Теорія бездіяльного класу» (1899), у якій уже були викладені основні ідеї вченого, що згодом розвивалися в роботах «Теорія ділового підприємництва» (1904), «Інстинкт майстерності» (1914), «Великі підприємці й проста людина» (1919), «Інженери й система цін» (1921), «Власність відсутнього» (1923).

Дуже вплинули на Веблена ідеї Маркса й Дарвіна. Це також несприятливо позначилося на відношенні до самого Веблена, оскільки обидві концепції в той час вважалися в США «підривними».

Та й сьогодні ставлення до теорії Дарвіна в системі загальнодоступної освіти в Америці досить прохолодне. Адже воно йде в розріз із християнською науковою традицією. Що вже там говорити про Маркса.

Слідом за Марксом Веблен вважав основою соціального життя матеріальне виробництво й тісно пов'язував розвиток техніки з розвитком соціально-культурних інститутів.

Веблен вважав, що традиції й погляди людей відстають від змін галузі технології виробництва, а еволюція суспільства зводиться в основному до процесу розумового пристосування індивідів до цих змін. Веблен, слідом за Рікардо й Марксом, подавав історію як боротьбу двох антагоністичних класів, але не пролетаріату й буржуазії, а «бізнесменів», що мають справу зі сферою обігу, і «промисловців», що організують матеріальне виробництво.

Першу групу, до якої він включав переважно великих власників капіталу (акціонерів), Веблен вважав «реакційною», оскільки бізнес породжує приватну власність, націоналізм і релігійне неучтво.

Власність «бізнесменів» носить, за Вебленом, «ебсентистський характер», оскільки власники капіталу вже не беруть участі в керуванні своїми підприємствами. Вони відсутні (ебсент - відсутність). Вони ведуть бездіяльний спосіб життя. «Бездіяльний клас» - марний, вироджений. Він навіть поводить «неправильно» з погляду економічного раціоналізму. Його споживання носить нарочито показний, «престижний» характер. Вони навіть можуть відмовитися від споживання недорогих товарів або товарів, що дешевшають, оскільки ті не відповідають їх високому соціальному статусу.

Саме Веблен ввів у науковий обіг термін «престижне споживання» й описав ситуації, за яких зниження цін може призводити до падіння попиту, а підвищення - навпаки. Надалі за таким «неправильним» поведженням цін закріпиться назва «ефект Веблена».

Інша назва для позначення цього ефекту, що широко використовується в курсах мікроекономіки, - «парадокс Гіффена».

Мало того, що «бездіяльний клас» сам веде паразитичний спосіб життя, він своїм поведженням розбещує представників інших соціальних груп, нав'язуючи їм свою гнилу мораль і стиль поведження. «Заздрісне порівняння» — ще один термін, введений Вебленом, стає основним мотивом споживання й рушійною силою економічного розвитку, що неминуче призводить до криз, оскільки «демонстративне споживання бездіяльного класу» досить хитке, піддається впливу моди й недостатнє для створення стійкого попиту. Рано чи пізно це стане причиною загальної кризи економічної системи (Великої депресії).

Мода, за Вебленом, це концентроване символічне вираження бездіяльності. Модним стає все саме вигадливе, непрактичне. У модному взутті практично неможливо ходити. У модному одязі не можна працювати. Коли засмаглі руки й обличчя селянина були непрямим результатом його роботи в полі, у моді була мертвотна блідість. Коли блідість стала результатом роботи в умовах штучного освітлення, у моду ввійшла рівна засмага.

«Промисловці», а до цієї групи Веблен включає і підприємців, що ведуть власну справу, і інженерів, і менеджерів, і кваліфікованих робітників (майстрів), навпаки, є носіями найкращих, прогресивних якостей.

Веблен пропонував уряду кілька проектів «мирної» передачі керівництва господарством (і всім суспільством) виробничо-технічної інтелігенції створити генеральний штаб з інженерів і техніків, який, використовуючи політичну владу, зуміє розвивати виробництво в інтересах усього суспільства. Інакше це може відбутися в результаті революції або загального страйку, у ході яких криваві зіткнення будуть неминучі.

Надалі подібні теорії одержали назву технократичних. У другій половині ХХ століття їх будуть розвивати такі видатні вчені, як Д. К. Гелбрейт і Е. Тоффлер.

Погляди Веблена, особливо його теорія «бездіяльного класу», вплинули на розвиток американської немарксистської соціології.

Теорія недостатнього споживання буде високо оцінена Джоном М. Кейнсом, який включить окремі її постулати у свою теорію.

Уеслі Клер Мітчелл (1874 – 1948)

Учень Веблена, один з найбільш видатних американських економістів, засновник «кон'юнктурного» напрямку в інституціоналізмі, творець і керівник американського Національного бюро економічних досліджень, автор книги «Економічні цикли: проблема і її постановка» (1927).

Одним з перших Мітчелл почав статистичне вивчення економічної динаміки (циклів). Ним були виділені цикли різної тривалості: «малі» (від двох до семи років) і «великі» (10 - 15 років, майже як у Маркса).

Чи не найпершим Мітчелл порушив питання (і дав на нього позитивну відповідь) про можливість і необхідність державного антициклічного регулювання.

Протидіяти несприятливій кон'юктурі, на думку Мітчелла, можливо, опираючись на державне індикативне й прогностичне (але в жодному разі не директивне!) планування.

Як і в інших інституціоналістів, у центрі уваги Мітчелла перебувають взаємозв'язок і взаємовплив економічних (банки, гроші, фінанси, кредит, відсоток, ринки, ціни тощо) і соціальних (поводження, відносини, звички, норми, правила тощо) факторів й інститутів.

У другій половині ХХ століття кон'юнктурний напрямок в інституціоналізмі буде продовжений У. Ростоу, С. Ковалем і багатьма іншими видатними вченими. Він стане одним з центральних напрямків сучасних економічних досліджень.

Джон Коммонс (1862 – 1945)

Видатний американський економіст, засновник «правового» напрямку в інституціоналізмі, автор робіт «Правові підстави капіталізму» (1924), «Інституціональна економіка» (1934), «Економіка колективних дій» (1950).

У центрі уваги Коммонса були проблеми взаємозв'язку економічних і правових інститутів суспільства. Він навіть вартість товару вважав результатом правової угоди «колективних інститутів».

Для недопущення переходу класової боротьби в неправову, насильницьку площину, на думку Коммонса, необхідне адміністративне втручання з боку держави - правове регулювання відношення між працею й капіталом. Колективні дії, що направляються державою, допоможуть примирити суперечливі інтереси. Втручання держави необхідне також для запобігання монополізації ринку (Коммонс був твердим супротивником монополій). Інструментом цього має стати антимонополістичне законодавство.

Найбільшу увагу Коммонс приділив розвитку трьох соціальних інститутів: корпорацій, профспілок і політичних партій.

У другій половині ХХ століття правовий напрямок в інституціоналізмі буде продовжений Р. Коузом, О. Уільямсоном, Джю Б'юкененом та багатьма іншими видатними вченими. Ідеї Коммонса й Мітчелла були затребувані під час Великої депресії у США. Деякі з них були втілені в життя адміністрацією президента Франкліна Д. Рузвельта.

Кейнсіанська школа

Неокласики, як, втім, і класики, будували свої схеми й моделі виходячи з передумови повної зайнятості ресурсів (у тому числі й трудових) в умовах вільної конкуренції. Порушення ринкової рівноваги, на їхню думку, пов'язане з недосконалістю інформації й тих економічних суб'єктів, які її аналізують, а її (рівноваги) відновлення вважали, так би мовити, «справою техніки».

Однак у першій третині ХХ століття характер конкуренції істотно змінився. На зміну майже вільному ринку прийшов ринок монополістичний і навіть олігополістичний. Державі довелося втрутитися в економіку хоча б для того, щоб не допустити повної монополізації окремих галузей, що знайшло вираження в появі антитрестівського законодавства.

По закінченні Першої світової війни й легкої «очисної» кризи початку 20-х років Захід вступив у смугу потужного економічного підйому - у так звану епоху «проспериті» - «вічного процвітання», яке було перервано 30 жовтня 1929 року крахом Нью-Йоркської фондової біржі, з якої почалася Велика депресія.

Валовий продукт у США, Великобританії, Франції, Німеччині скоротився на 20...40%, зовнішня торгівля - на 50...65%, зайнятість - на 15...25%, а ціни - на 5...60%. Але гірше за все було те, що економіка, що діє відповідно за принципом «laissez faire» сама по собі, протягом принаймні п'яти років не могла повернутися до стану рівноваги, а соціальні ресурси очікування «автоматичного» виходу із кризи були практично вичерпані, що призвело до важких політичних наслідків, особливо в Німеччині.

Неокласична теорія не витримала такого суворого випробування реальністю, і після Великої депресії економістам довелося переосмислити і природу спадів, і саму «Високу економічну теорію».

Одна людина відіграла в цьому настільки важливу роль, що її ім'я виявилось нерозривно пов'язаним з виниклою «ною економічною теорією». Мова йде про англійського економіста Джона Мейнарда Кейнса.

Джон Мейnard Кейнс (1883 – 1946)

Його батько був професором у Кембриджі, де Кейнс одержав освіту під керівництвом Альфреда Маршалла. У молодості Кейнс служив у різних урядових економічних установах і викладав у Кембриджі. Уже в 30 років він був членом Королівської комісії з фінансів Індії (1913 - 1914). А після Першої світової війни Кейнс як головний представник Британського казначейства брав участь у переговорах про мир у Версалі. У своїй книзі «Економічні наслідки Версальського миру» (1919) проаналізував мирний договір, пророчивши його руйнівний вплив на німецьку економіку й попередивши про ті негативні соціальні й політичні результати, до яких цей договір в остаточному підсумку й призвів.

Кейнс зробив блискучу кар'єру й домогся успіху як літератор, видавець, викладач, державний службовець і творець проектів перебудови міжнародної фінансової системи. Його гра на Лондонській біржі принесла йому один із самих значних статків у довоєнній Англії, який він частково використав для фінансування свого коледжу. Однак зараз його згадують у першу чергу як автора виданої у 1936 році книги «Загальна теорія зайнятості, відсотка й грошей».

«Загальна теорія» являє собою, навіть на думку багатьох шанувальників Кейнса, досить «незрозумілий й погано побудований», невеликий за обсягом (300 сторінок) твір, написаний досить важким стилем, структура якого явно скопійована з Маршаллівських «Принципів».

Проте після її опублікування безліч статей і наукових симпозиумів були присвячені темі «У чому ж зміст «Загальної теорії»?». Це свідчить про те, що практично всі вважали цю книгу надзвичайно важливою. Більше того, не викликає сумніву той факт, що саме вона зробила переворот в економічній думці ХХ сторіччя.

Під атаку Кейнса потрапили дві ключові тези класиків:

- про повну зайнятість усіх ресурсів, у тому числі й трудових, звідки випливало, що безробіття може носити або «фрикційний» (пов'язаний зі зміною місця роботи), або «добровільний» характер, пов'язаний з небажанням частини працівників трудитися за ту плату, що їм пропонується на ринку праці;

- про те, що «пропозиція породжує свій власний попит» (закон Сея), з якого випливало, що проблеми реалізації як такої не існує, а кризи надвиробництва носять випадковий і нетривалий характер.

Кейнс цілком резонно помітив, що в період криз, які до речі носять зовсім не випадковий й епізодичний, а навпаки, регулярний характер, робітники аж ніяк не стають більш «вередливими», ніж у періоди підйому. Вони погоджуються працювати за істотно більш низьку заробітну плату. Однак зайнятість від цього не тільки не зростає, але, навпаки, продовжує скорочуватися. Товарна маса, що під час кризи надвиробництва також стрімко дешевшає, однаково не може бути повністю реалізована.

Знищення продукції під час Великої депресії стало повсякденним явищем: зерно спалювали в паровозних топках, переробляли на спирт, поля й готову продукцію заливали нафтою, соляркою або мазутом тощо, а ціни продовжували падати.

Револьюційним для економічної теорії того часу став висновок Кейнса про те, що провідну роль в економічному розвитку сучасного суспільства відіграє зовсім не пропозиція (виробництво товарів), а динаміка попиту на них.

Зосередивши основну увагу на проблемі руху сукупного попиту, Кейнс в «Загальній теорії» спробував пояснити економічні спади наслідками невизначеності й тривалості пристосування до мінливих умов ринку. При цьому він особливо підкреслював роль очікувань при прийнятті економічних рішень.

У самій структурі попиту Кейнс розрізняв два основних елементи:

- споживчий попит, пропонований домогосподарствами на предмети особистого (сімейного) споживання;
- інвестиційний попит, пропонований підприємцями на сировину й засоби виробництва.

Головною причиною недостатності споживчого попиту, за Кейнсом, є «Основний психологічний закон»: зі зростанням доходів люди схильні збільшувати споживання, але не в такій кількості, у якій зростає прибуток.

Цей закон працює й у «зворотному напрямку» - зі зниженням доходу споживання зменшується, але меншою мірою, ніж знижується прибуток. Із цього випливає, що грамотний перерозподіл частини доходів на користь незаможних (наприклад, за допомогою оподатковування й виплати соціальної допомоги) може привести до збільшення сукупного споживчого попиту.

Утім, до цього висновку прийшов ще Артур Пігу. Варто зазначити, що теорія реалізації Кейнса спирається на деякі положення й висновки з теорії народонаселення Мальтуса, якого Кейнс цінував вище за Рікардо, а також теорії невикористаного споживання Веблена.

Головна причина недостатності інвестиційного попиту — відсутність стимулу до інвестування, що залежить від норми відсотка й політичної стабільності. Інвестувати, за Кейнсом, означає купити якесь благо заради того доходу, який від нього очікується в майбутньому. Високий позичковий відсоток пригнічуюче впливає на інвестиційний процес. Тому державі варто піклуватися про підтримку ціни грошей (ставки відсотка) на прийнятному для підприємців рівні. При необхідності зниження ставки відсотка слід йти навіть на збільшення грошової маси в обігу.

За теорією Кейнса, інвестиції відіграють надзвичайно важливу роль у виникненні економічних спадів і криз, оскільки вони набагато менш стійкі (сильніше коливаються), ніж споживчі витрати.

Ключовим рівнянням кейнсіанської теорії можна вважати таке:

$$Y = C(Y) + I,$$

де Y - вироблений за рік національний прибуток; $C(Y)$ - сукупне споживання, що залежить від національного доходу; I - інвестиції.

При цьому приріст національного доходу залежить від приросту інвестицій. Кейнс вважав, що приріст інвестицій, скажімо на 1%, може спричинити приріст національного доходу на 1,5; 2 або 3%. Це відбувається тому, що інвестиції в одну галузь виробництва дають

приріст не тільки в ній самій, але й у пов'язаних з нею галузях. Цей ефект уже був описаний іншим англійським економістом Каном, але саме завдяки Кейнсу ефект мультиплікатора став однією із ключових ідей нової економічної теорії.

У 20-ті роки Кейнс відвідав СРСР й ознайомився з досвідом національного планування, що був ним досить високо оцінений.

При реалізації першого такого плану - ГОЕЛРО - вдалося досягти досить високого мультиплікативного ефекту.

Виробництво, що розширилося, в одній галузі, приведе до підвищення попиту на продукцію інших галузей. Створення додаткових робочих місць у всіх цих галузях позначиться на підвищенні платоспроможного попиту й створить стимул для розширення виробництва споживчих товарів. У такий спосіб вирішаться дві взаємозалежні проблеми: спад виробництва зміниться його зростанням, а безробіття скоротиться.

Оскільки після перших інвестицій коливання будуть носити згасаючий характер, необхідні нові інвестиції. І забезпечити їх, на думку Кейнса, повинна держава.

Бюджетний дефіцит, зростання грошової маси й навіть підвищення рівня інфляції є, на його думку, цілком прийнятною ціною за досягнення високого рівня зайнятості й стабільне підвищення національного прибутку.

Введення додаткової грошової маси в обіг, на думку Кейнса, веде до інфляції тільки в ситуації повної зайнятості, а при безробітті воно за допомогою збільшення попиту сприяє розширенню виробництва й збільшенню зайнятості.

Варто нагадати, що робота писалася за умови, коли інфляція в країнах Заходу не перевищувала 2% у рік, а безробіття, навпаки, досягало 16...25% працездатного населення.

Зі сказаного вище випливає, що Кейнс перевів центр економічних досліджень із мікрорівня (теорія попиту та пропозиції, теорія фірми тощо) у сферу макроекономіки: інфляція, безробіття, інвестиції, грошова політика, економічний цикл, державне регулювання та ін.

Кейнс відкинув неокласичне подання про три роздільні ринки: праці, товарів і грошей, рівновага на яких установлюється автономно. Причому механізм установлення рівноваги такий же, як на мікрорівні. Кейнс ввів поняття єдності макроринків і взаємопов'язаності процесів, що відбуваються на них.

Особливу увагу він приділив взаємозалежним процесам заощадження й інвестування, довівши, що рівність між

заощадженнями й інвестиціями, яку класики вважали апіорно заданою, виконується не завжди й не обов'язково. Це відбувається тому, що інвестор виходив з очікуваної майбутньої кон'юнктури, а «заощаджувач» - з минулої.

Він також показав, що ціна праці – номінальна ставка заробітної плати – уже не є головним регулятором ринку праці, як це думали класики і їх послідовники. Це відбувається через діяльність різних інститутів, що мають відношення до цієї сфери, зокрема, профспілок.

Модель, запропонована Кейнсом, показує, що оптимальна зайнятість ресурсів, у тому числі трудових, не тотожна повній їхній зайнятості. А це означає, що резервні потужності в промисловості й безробіття, також як і кризи, органічно властиві капіталістичній системі.

У цьому питанні Кейнс багато в чому погоджувався з Марксом, ідеї якого він високо цінував. Цей факт поряд з лояльним відношенням до досвіду соціалістичного планування в СРСР визначив позитивне відношення до теорії Кейнса в нашій країні.

На думку Кейнса, капіталізм досяг такого рівня розвитку, при якому нагальною потребою стало державне втручання - регулювання, індикативне планування, антициклічна політика.

При цьому влада може за допомогою державного регулювання, через ставку відсотка, інвестиції й фіскальну політику вирішувати дилему: «Або високе безробіття з дефляцією й кризою збуту, або практично повна зайнятість при інфляції й економічному зростанні.

Цій альтернативі надалі буде додано характеру суворого економічного закону, емпірично доведеного вірним кейнсіанцем Філіпсом, що намалював криву, точки якої відповідають високим показникам інфляції й низькому безробіттю, і навпаки. Ця крива одержить назву «кривої Філіпса» і стане одним із ключових кейнсіанських постулатів.

Широко застосувавши математичні рівняння в ранніх роботах, Кейнс у головній своїй праці їх майже не використав, але його послідовники на закладеному ним ґрунті розвили потужний економіко-математичний апарат.

Сам Кейнс і вірні його послідовники основну увагу приділяли так званім «короткотерміновим» періодам, вважаючи, що економічні проблеми треба вирішувати в міру їхнього виникнення.

Джоан Вайолет Робінсон (1903 – 1083)

Видатний англійський економіст, один з лідерів «Кембриджської» школи політичної економії; професор Кембриджського університету в 1931 - 1971 рр., блискучий популяризатор економічної науки.

Робінсон очолила в Кембриджі напрямок з дослідження «недосконалої конкуренції», яка знижує як конкуренцію між виробниками, кожний з яких має монополію на свій товар. Розробки Робінсон, викладені в книзі «Економічна теорія недосконалої конкуренції» (1933), змикаються з теорією Маркса, Маршалла й Кейнса.

Робінсон аналізувала в основному дві ситуації:

- продавець – монополіст, а покупців багато;
- продавців багато, а покупець – монополіст (монопсонія).

У Робінсон у центрі аналізу знаходиться процес формування цін в обох зазначених випадках і проблема розподілу, тобто формування прибутку й заробітної плати. Робінсон досліджує можливість використання ціни як інституту впливу на попит і регулювання збуту. Для цього застосовується так звана «дискримінація в ціні» - продаж того самого виду продукції різним категоріям покупців за різними цінами.

Цінова дискримінація широко застосовується в сучасному маркетингу й при «акуратному» його проведенні (не зачіпає соціальні, расові, релігійні або сексуальні права громадян) не вважається протиправним діянням і широко використовується як один з інструментів цінової політики фірми.

У «нових умовах» ціни є результатом активної політики компанії виробника, що переслідує багато цілей: розширення продажів, освоєння нових ринків, витиснення конкурентів, максимізація прибутку. Усе це Робінсон порівнює з умовами досконалої конкуренції.

Робінсон та інші прихильники «системи досконалої конкуренції» думали, що створення монополії — штучне й зловмисне — призводить до порушення дії «об'єктивних ринкових регуляторів», і на цій підставі вимагали державного втручання в економіку, проведення активної антимонопольної політики.

На відміну від Чемберліна, Робінсон відмовлялася розглядати монополістичну конкуренцію як одне з «природних» станів ринку. Джерелом монополізації вона вважала не диференціацію продукту, а концентрацію виробництва й капіталу (майже за Марксом). Влада монополій над ринком уявлялася їй «досить небезпечною», а ось роль профспілок, навпаки, досить позитивною. Держава, на її думку, повинна всіляко підтримувати профспілки в їхній боротьбі за права трудящих з «акулами бізнесу».

Як і Пігу, і Кейнс, Робінсон вважала, що активний перерозподіл доходів від «капіталістів» до «робітників» може підвищити сукупний ефективний попит і зробити економічну динаміку більш стійкою.

Лідер «лівого крила» у кейнсіанстві Робінсон здобула прихильність керівників СРСР, який вона неодноразово відвідувала.

Елвін Хансен (1887 – 1975)

Американський економіст, зробив величезний вклад у розвиток теорії економічних циклів й їхній взаємозв'язок із циклами грошового обігу. Хансена називають «американським Кейнсом».

Утім на позиції «помірного кейнсіанства» Хансен перейшов тільки наприкінці 30-х років (у віці 50 років!). До цього «простий хлопець із ферми» віддав належне й неокласичному напрямку, й інституціоналізму.

Недарма, що одним з його викладачів в університеті Вісконсина був «сам» Джон Коммонс.

За своє довге наукове життя Хансен опублікував безліч робіт. Найбільш значними є: «Принципи економічної теорії» (1928, навіть у назві вічувається вплив Маршалла), «Економічна стабілізація в нестійкому світі» (1932), «Повне відновлення або стагнація?» (1938, це вже під впливом Кейнса), «Податкова політика й економічні цикли» (1941), «Економічна політика й повна зайнятість» (1947), «Грошова теорія й фінансова політика» (1949).

Але головною працею Хансена, що принесла йому заслужену славу, стала книга «Економічні цикли й національний доход» (1951).

Хансену належить «множинна теорія циклів», суть якої полягає у тому, що економічна динаміка є результатом безлічі різних циклічних процесів. Хансен виділяє чотири основних типи циклів:

- «малі» – 2 - 9 років, породжуються нерівномірністю відтворення оборотного капіталу, коливаннями вкладень у товароматеріальні запаси (описані англійцем Кітчином);

- «більші» – 6 - 13 років, породжуються нерівномірністю відтворення основного капіталу (описані французом Жюгляром і, звичайно ж, Марксом);

- «будівельні» – 16 - 20 років, породжуються нерівномірністю відтворення (будівництва) житла (описані американцем білоруського походження С. Ковалем);

- «довгохвильові» – довжина хвилі від 40 років і більше, породжуються фундаментальними факторами: «хвилями» наукових відкриттів, впровадженням у виробництво нових методів організації праці тощо (дуже схожі на «хвилі Кондратьєва»).

Спираючись на теорію множинності циклів, Хансен пояснює феномен Великої депресії накладенням понижувальних хвиль «великого», «будівельного» й «вікового» сільськогосподарського циклів, що викликали ефект резонансу - взаємопосилення.

Однією з центральних ідей множинної теорії циклів Хансена є ідея про провідну роль інвестицій (капіталовкладень) у створенні й підтримці економічних хвиль. Самі інвестиції Хансен ділить на дві групи:

- «автономні», причинами яких є технічний прогрес, демографічні зрушення, освоєння нових видів природних ресурсів або таких, що раніше не використовувалися;

- «стимульовані», джерелом яких є зростаючий національний дохід.

Саме відношення приросту національного доходу до приросту автономних інвестицій Хансен називає «мультиплікатором». А ось співвідношення приросту стимульованих інвестицій до приросту національного доходу він називає «акселератором». Поєднання ефектів мультиплікатора й акселератора дає розвиток «надкумулятивному» процесу, що є основним джерелом підйому економіки. Але це зростання не може бути «вічним», оскільки йому протидіють, з одного боку, фактори, що ведуть до вичерпання автономних інвестицій: зростання цін на інвестиційні товари, падіння рентабельності, тощо, а з іншого - до зниження граничної схильності до споживання (відповідно до «основного психологічного закону Кейнса»). Рано чи пізно відбувається «поворот» і та ж сама логіка починає працювати у зворотному напрямку: автономні інвестиції, що скорочуються, ведуть до скорочення приросту національного доходу, а зниження національного доходу, у свою чергу, - до ще більшого зниження стимульованих інвестицій.

Багато уваги Хансен приділив проблемі досягнення й утримання рівноваги в економічній системі. Економічна рівновага розуміється

Хансеном як оптимальне співвідношення між працею й капіталом, з одного боку, і капіталом і відсотком - з іншого.

Разом з іншим кейнсіанцем Джоном Хіксом, автором книги «Вартість і капітал», Хансен розробив метод дослідження умов одночасної рівноваги на ринку товарів і грошовому ринку, нині відомий під назвою «аналіз кривих IS—LM» (IS описує рівновагу інвестицій-заощаджень, LM — описує рівновагу попиту та пропозиції грошей).

Перетин цих кривих, поміщених на один графік, де абсциса - обсяг національного доходу (Y), а ордината - реальна ставка відсотка (R), дає точку макроекономічної рівноваги як результату умов, що складаються і на товарному, і на грошовому ринках. Але ця рівновага постійно порушується через зовнішні імпульси: демографічний вибух, НТР, освоєння нових територій, відкриття нових родовищ або нових видів ресурсів. У такий спосіб циклічності уникнути не можна.

Занадто сильні економічні коливання здатні викликати досить добре передбачувані негативні соціальні наслідки. Історія Німеччини (прихід до влади фашистів) — сумний тому приклад. Значить, необхідна, за словами Хансена, «позитивна антициклічна програма. Суть її повинна полягати в тому, щоб «перенести» частину інвестиційних ресурсів періоду підйому на період поганої кон'юнктури. Якщо це вдасться, підйом виявиться не таким бурхливим, як міг би бути, але й спад буде не таким різким і глибоким. Тобто «хвиля буде істотно згладжена».

«Згладжування хвилі» за Хансеном. Для цього Хансен пропонує три типи дій :

1. Програму «убудованих стабілізаторів»: а) високий прогресивний прибутковий податок і відносно більша допомога з безробіття, покликані «згладити» хвилю споживчого попиту; б) система підтримки цін на продукцію фермерів;

2. «Автоматично діючі контрзаходи»: а) активна дисконтна політика (підвищення дисконтних ставок, що задають ціну інвестицій, при гарній кон'юнктурі й зниження при погіршуваній; широко використовується центральними банками європейських країн і США донині); б) активна резервна політика (підвищення рівня вимог до банків при «розігріві» ринку й зниження його при «охолодженні»; використовується не настільки широко); в) операції на відкритому ринку коштовних паперів - насамперед державних; г) регулювання розмірів позичок і гарантій по них тощо. Усе це не вимагає додаткових погоджень із Конгресом (парламентом).

3. «Керовані програми компенсування - оперативне перекидання засобів державного бюджету на потреби антициклічних програм. Скорочення (відносно) державних витрат у періоди буму й збільшення (аж до виникнення відчутного бюджетного дефіциту) у періоди спаду. Потребує додаткових погоджень із Конгресом (парламентом).

Хансен не був суспільним діячем у буквальному значенні цього слова. Але його вплив на громадське життя й особливо на економічну політику на Заході, показаний через його численні наукові праці, виступи, семінари, у яких брали участь не тільки видатні вчені (у тому числі кілька майбутніх лауреатів Нобелівської премії з економіки), але й суспільні діячі, державні службовці, важко переоцінити. «Рецепти Хансена» неодноразово застосовувалися в США та інших країнах Заходу й у свій час мали досить великий успіх.

Післявоєнний економічний бум на заході, що тривав до початку 70-х років, багато в чому «вирощений» на рецептах економічної політики Хансена та інших кейнсіанців.

Згадавши мимохідь ім'я ще одного видатного представника кейнсіанської школи, ми не можемо спокійно йти далі, не зупинившись дещо докладніше на його внеску в розвиток економічної теорії.

Джон Річард Хікс (1904 – 1989)

Видатний англійський економіст, освіту одержав в Оксфорді, викладав у Лондонській школі економіки, Манчестерському й Оксфордському університетах. У 1972 році одним з перших одержав Нобелівську премію з економіки за «піонерний внесок у теорію загальної економічної рівноваги й теорію добробуту».

Областю інтересів Хікса була проблема формування заробітної плати в будівництві та її вплив на динаміку діяльності профспілок. Погляд Хікса на ці питання викладений у книзі «Теорія заробітної плати» (1932).

Поглянувши ширше на коло проблем, пов'язаних з формуванням заробітної плати (не тільки в будівництві, але й в інших галузях), Хікс приходять до «теорії промислового конфлікту». Йому доводиться визнати, що між інтересами найманих робітників і підприємців (промисловців, капіталістів) існують певні протиріччя. Однак на відміну від Маркса Хікс не вважає ці протиріччя нерозв'язними. У робітників є сильна зброя - страйк, від погрози якої капіталіст постає перед дилемою: що вийде дорожче - поступка вимогам робітників (підвищення оплати праці) або відмова, що веде до простою підприємства й пов'язаних із цим проблем. У ході аналізу

«промислового конфлікту» Хіксом був виявлений тісний зв'язок між зростанням оплати праці та інфляцією.

Право робітників на страйк було визнано в провідних країнах Заходу тільки в другій чверті ХХ століття.

Від аналізу промислового конфлікту Хікс переходить до дослідження проблеми вартості. При цьому він намагався піти від категорії «корисність» (функції корисності) і спертися на апарат «кривої байдужності», виведеної на рубежі століть іншим англійцем Ф. Еджуортом. Хіксом були описані ефекти заміщення й доходу, що міцно ввійшли потім у сучасну мікроекономічну теорію. Підхід Хікса до дослідження економічних проблем, без особливого перебільшення, можна назвати «надматематизованим». Результатом цього етапу стала робота «Економічна теорія вартості» (1937).

Хікс також зробив істотний вклад у розвиток теорії економічної історії. Слідом за Марксом, і на протигагу суб'єктивно-ідеалістичній концепції, він стверджував, що на хід світової історії впливають об'єктивні й матеріалістичні фактори. Хіксу належить одна з найбільш простих і (у той самий час) змістовних типологій економічних систем. Він виділяє три основних види:

- «традиційний» господарський уклад - система, основана на звичаях, традиціях, неписаних нормах і правилах;
- «командна» господарська система, основана на наказах, централізованому плануванні, підпорядкуванні указам»;
- «ринкове» господарство - система, основана на волі вибору, цивільному праві, приватній власності й конкуренції.

Але найбільший внесок Хікс звичайно ж зробив у розвиток теорії загальної рівноваги. Аналітична модель Хікса системи загальної рівноваги містить чотири групи ринків:

- ринки готових товарів;
- ринки факторів виробництва;
- ринки послуг, які приватні особи роблять один одному;
- ринки проміжної продукції.

Як уже було сказано, разом з Хансеном Хікс розробив метод дослідження умов одночасної рівноваги на ринку товарів і грошовому ринку, нині відомому під назвою «аналіз кривих IS-LM». Сьогодні «IS-LM модель» є однією з найважливіших аналітичних моделей макроекономічної теорії.

Головна робота Хікса — «Вартість і капітал» (1939).

Перш ніж ми залишимо неокласиків й кейнсіанців, необхідно сказати хоча б пару слів про людину, яка почала спробу об'єднати обидві теорії у «неокласичний синтез».

Пол Ентоні Самуельсон (народився у 1915)

Видатний американський економіст, одним з перших визнаний гідним Нобелівської премії за «праці, у яких він розвив теорію економічної статичної й динамічної і якими, більш ніж будь-хто з його сучасників підвищив рівень наукового аналізу економіки».

І неокласичний, і кейнсіанський напрямки мали й мають свої плюси й мінуси. 33-річний Пол Самуельсон взяв на себе відповідальність з'єднати сильні сторони обох течій і в 1948 році випустив підручник, що став найбільш відомим навчальним помічником з економіки в другій половині ХХ сторіччя — «Економікс».

«Економікс» Самуельсона (починаючи з п'ятого видання разом з Нордхаузом) витримав до цього часу близько сотні перевидань усіма провідними світовими мовами, у тому числі п'ять видань (починаючи з 1972 року) російською мовою.

Завдання економічної теорії Самуельсон бачить у тому, щоб спочатку переважно кейнсіанськими мірами домогтися повної зайнятості 94...97% усіх ресурсів, а потім при істотному скороченні втручання держави й установленні цін і доходів у процесі вільного ринкового руху домогтися оптимального використання цих ресурсів.

Самуельсон формулює «закон вибору». Так, власник фактора «праця» вибирає між двома крайніми позиціями: «або працювати на межі фізичних, інтелектуальних, психічних сил, і при цьому вага праці буде максимальною при максимальному доході, або зовсім не працювати, не испитивая при цьому ніякої тяготи й не одержуючи доходу».

Природно, що можна вибрати будь-яке проміжне рішення. Власник фактора «капітал» вибирає між «максимальним використанням капіталу з метою одержання максимального доходу при максимальному ризику відсутності ризику, що призведе до відсутності доходу».

Попит бізнесу регулюється законом граничної продуктивності факторів, пропозиція бізнесу - законом граничних витрат, попит публіки - законом граничної корисності.

Під «публікою» Самуельсон розуміє власників праці, землі й капіталів, а під бізнесом – організаторів виробництва.

Глава 4. СОЦІАЛЬНЕ РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО і ЕКОНОМІЧНА ДУМКА

4.1. Загальна характеристика соціального ринкового господарства

«Соціальне ринкове господарство» - не найкращий термін для позначення періоду, що почався після Другої світової війни й триває донині. Але кращого немає, оскільки поняття, що використовуються («післявоєнний період», «постіндустріальний етап», «сучасність», тощо) ще більш туманні.

Першим завданням, з яким світ зіштовхнувся відразу після закінчення війни, було відновлення зруйнованого господарства й конверсія, переорієнтація гіпертрофованого військового виробництва на потреби розвитку в умовах мирного часу.

До початку 50-х років провідні країни Заходу із цим завданням упоралися. Важливу роль при цьому зіграли кейнсіанські рецепти економічної політики, «План Маршалла» і Бреттон-Вудська система золотодоларового стандарту, що забезпечила вибухове зростання світової торгівлі. У СРСР відновлення розтяглося більш ніж на десятиліття, а конверсія так і не була проведена, оскільки країна була втягнена в глобальне протистояння - «холодну війну» і «гонку озброєнь» зі Сполученими Штатами Америки.

50-ті й 60-ті роки на Заході стали періодом найпотужнішого й тривалого економічного підйому за всю історію. Цьому підйому не перешкодив навіть крах колоніальної системи (за п'ятнадцять післявоєнних років практично всі колонії домоглися політичної незалежності). До цих двох десятиліть на Заході часто застосовуються епітети: «благословенні», «золоті», «срібні» (роки). Стрімке економічне зростання у розгромлених чи не вщент Німеччини та Японії, що досягав 7...12% річного зростання ВВП і тривав протягом півтора десятиліть, одержав назву «економічного дива».

Потім цей термін застосовувався і для позначення аналогічного економічного зростання в Бразилії, Іспанії, Південній Кореї, Китаї та деяких інших країнах.

Саме в цей період у найбільш благополучних країнах Заходу — США, Канаді, Японії, Великобританії, Франції, Західній Німеччині, Швейцарії, Нідерландах, Бельгії, скандинавських і деяких інших країнах — склалася соціально-економічна система, що об'єднує «ринкові» принципи організації господарства й систему високих соціальних гарантій (страхування, пенсійне забезпечення, житлове

кредитування, підтримка дітей, інвалідів, реабілітація тощо), що одержала назву «соціальне ринкове господарство».

Найважливішою рисою цієї господарської системи є доступність практично всіх товарів і послуг (за винятком невеликої частини «елітарних», які мають масові аналоги) більшої частини (75...90%) населення. Завдяки цьому не тільки виробництво, але й споживання безлічі товарів набуло масовий характер, що, у свою чергу, дало поштовх до подальшого зростання виробництва. Тому систему соціального ринкового господарства ще називають «суспільством загального споживання», або просто «споживчим суспільством». Високий рівень споживання став базою для переходу до принципово іншої якості життя, середня очікувана тривалість якої в економічно розвинених країнах досягла 74 - 78 років у чоловіків і 76 - 81 рік у жінок.

Двадцятилітнє процвітання змінилося на початку 70-х років потужною економічною кризою, рушійними силами якої були крах Бреттон-Вудської валютної системи, шокове (для країн Заходу) зростання цін на нафту й внутрішні протиріччя «споживчого суспільства». Останні полягають у тому, що високий рівень виробництва спирається на ідеали протестантської трудової етики, що забезпечує найвищу продуктивність праці, а високий рівень споживання підтримується за допомогою культивування гедоністських норм поведінки: ледарство, розслабленість, культ насолоди тощо.

Поборено кризу було лише в першій половині 80-х років. Із цього часу починається відлік нового великого економічного підйому на Заході, до якого вдалося приєднатися ще декільком десяткам країн у Південно-Східній Азії й Латинській Америці.

Завдяки досягнутим економічним успіхам у 90-ті роки відносно безболісно відбулося об'єднання Німеччини, почалося поступове економічне об'єднання Європи, що є закономірним кроком на шляху до загальної глобалізації економічних і соціальних процесів.

Радянська ж система «планування народного господарства», навпаки, переживала одну кризу за іншою й у кінцевому (досить закономірному) підсумку була зруйнована. У країнах колишнього «радянського блоку» почався «перехідний період» — реінтеграція в глобалізований світ.

Наприкінці 90-х років в Азії (Гонконг) почалася економічна криза, що незабаром поширилася й на окремі держави Латинської Америки (Бразилію). Вона одержала назву «гонконгський грип». До початку 2000 року її наслідки були в основному подолані. Але поки ще рано робити остаточні висновки про те, чи були це тимчасовий збій у

системі, ознака серйозних неполадок у господарській моделі «нових індустріальних країн» чи симптом глобальної кризи сучасного капіталізму, що наближується.

У другій половині ХХ століття демографічний перехід у Європі й Північній Америці був завершений. Показники народжуваності й смертності стабілізувалися на досить низькому рівні. Зростання кількості населення припинилося й у деяких країнах (Франція Німеччина, Скандинавські країни) змінилося його зменшенням.

Ще однією проблемою стало стрімке «старіння» населення Західних країн - підвищення кількості жителів середнього віку, збільшення частки літніх громадян (старше 65 років) у населенні.

Саме в цей час починається демографічний перехід в Азії, Африці й Південній Америці. Розрив між показниками смертності й народжуваності в регіонах став настільки значним, що населення почало зростати в геометричній прогресії (як і попереджав Мальтус).

За другу половину ХХ століття населення Китаю виросло в 2,25 рази й перевищило 1250 мільйонів чоловік. Населення Африки потроїлося й перевищило 800 мільйонів чоловік, Індії – зросло майже в чотири (!) рази й перевищило 1 мільярд.

Вибухове зростання кількості населення, що одержало назву "демографічний вибух", породило безліч проблем, головна з яких полягає у тому, що бурхливе зростання кількості населення сприяє консервації низького рівня економічного розвитку цих країн і веде до прискореного знищення невідновлюваних природних ресурсів. Тим самим посилюється глобальна екологічна криза, що виявляється у закінченні деяких видів ресурсів і забрудненні навколишнього середовища. Основну відповідальність за це несуть, звичайно, економічно розвинені країни, на частку яких припадає всього 20% населення Землі й майже 80% споживаних людством природних ресурсів (принцип Парето «20 на 80» у дії).

Розвиток технологій, винахід комп'ютера, нова хвиля НТП, «роботизація» виробництва і тому подібні процеси привели до прогресуючого витіснення фізичної праці із промисловості й сільського господарства. Провідними галузями господарства до кінця ХХ століття стали фармацевтика, зв'язок (передача інформації), програмування, кінобізнес, індустрія розваг, засоби масової інформації, інноваційний і дослідницький бізнес. Хоча й у «традиційних» галузях (енергетика, нафтохімія, автомобілебудування) до кінця ХХ століття в сільському, лісовому й рибному господарстві економічно розвинених країн залишилося працювати менш 10% працездатного населення (у слаборозвинених

країнах – більше 50%, у країнах із середнім рівнем економічного розвитку – 15...25%). Відповідно цей сектор дає не більше 10% ВВП.

У промисловості й будівництві в розвинених країнах сьогодні зайнято лише 20...25% усіх трудящих (у слаборозвинених – 25...35%, у середньорозвинених - біля половини) і виробляється не більше третини ВВП.

Більше половини ВВП і від двох третин до трьох чвертей усіх зайнятих в економічно розвинених країнах працюють у так званому «третинному секторі» — сфері послуг (у слаборозвинених — менше 15%, у середньорозвинених — 25...35%). Така структура зайнятості й виробництва ВВП дозволила деяким західним дослідникам зробити висновок про завершення «індустріального» етапу в розвитку цих країн і перехід до «постіндустріального».

Значні зміни відбулися й у соціальній структурі західних суспільств. Еліта, що, як і раніше, не перевищувала 1,5% населення, складається з політичних лідерів, зірок шоу-бізнесу, топ-менеджерів, провідних учених, фінансових, промислових і медійних магнатів і різних представників «старих аристократичних родин». Ця соціальна позиція практично перестала бути спадкоємною, в усякому разі не далі, ніж у другому поколінні.

Середній шар, що сьогодні нараховує від 50 до 70% населення, поданий десятком різних соціальних груп: від фермерів до університетських викладачів, від найманих робітників «третинного сектора» до підприємців, від менеджерів до державних службовців. Він без перебільшення є «становим хребтом» сучасного західного суспільства.

Робітничий клас, що становить від 20 до 30% населення, за основними характеристиками усе більше наближається до середнього шару. Іноді його просто вважають «нижньою частиною» цього шару.

Нижній шар, частка якого не перевищує 15% населення, переважно поданий людьми, що ведуть асоціальний спосіб життя (наркомани, проституція, жебрацтво, бродяжництво, соціальне утриманство тощо), а також такими, що не асимілювалися з емігрантами першого покоління, багато хто з яких перебувають на напівлегальному положенні (прострочені візи, підроблені посвідчення на проживання, дозволи на роботу тощо) і не інтегровані в систему соціальної адаптації.

4.2. Загальна характеристика економічної думки

Протягом 25 післявоєнних років в економічній думці Заходу безроздільно панувало кейнсіанство, чиї рецепти економічної політики давали досить вражаючі результати.

Але «нафтова криза» 70-х стала одночасно й кризою кейнсіанської економічної доктрини, що не змогла знайти адекватну відповідь на черговий «виклик часу». Справа в тому, що в цей період і західні економіки зіткнулися з раніше незнайомим явищем — «спадфляцією», тобто одночасним спадом виробництва (відповідно, високим безробіттям) й інфляцією. Цей варіант не був передбачений теорією Кейнса і його послідовниками. Спроби вирішити проблему за допомогою «традиційних» рецептів тільки погіршили ситуацію.

Рішення було знайдено в рамках неоліберального напрямку, один з підрозділів якого — монетаризм, очолюваний Мілтоном Фрідманом, став новим «мейнстримом» економічної теорії. Інше крило неолібералізму - «ордолібералізму» добре зарекомендувало себе ще раніше - у ході втілення в життя «німецького економічного чуда». В останні роки універсальність економічних рецептів монетаризму зазнає усе більше справедливої критики, особливо після кризи в Південно-Східній Азії.

«Пальму» наукової першості у монетаризмі начебто готовий перехопити сучасний інституціоналізм, численні представники якого все частіше стали одержувати Нобелівські премії у галузі економіки. Проблема однак полягає у тому, що поле досліджень у інституціоналістів досить велике, і поки нікому з них не вдається побудувати «загальну інституціональну економічну теорію».

У цей час у центрі економічних досліджень учених у Східній Європі, особливо в Росії, розробляються проблеми теоретичного, методологічного обґрунтування переходу від централізованої планової системи до соціально-орієнтованого ринкового господарства. Однак нікому з них поки не вдалося запропонувати адекватну «теорію перехідної економіки».

Неолібералізм

Сучасний неолібералізм являє собою досить широкий плин економічної думки, що з деякою часткою умовності можна поділити на три основних «рукави»:

◆ «правий фланг», представниками якого є ліберали, що не допускають ніякого втручання в економіку; лідерами цього напрямку були Л. Мізес і Ф. Хайєк;

◆ «лівий фланг», представлений прихильниками концепції «конкурентного порядку» — ордолібералами; лідерами цього напрямку були В. Ойкен і Л. Ерхард;

◆ «центрального» напрямком неолібералізму є монетаризм, «чиказька школа», главою якої ось уже сорок років залишається Мілтон Фрідман.

«Правий фланг»

Світова криза 1929 – 1938 років активізувала прихильників державного втручання в економічне життя. Доктрина Дж. Кейнса знайшла усе більше adeptів. До того ж на користь державного регулювання економіки начебто переконливо свідчили успіхи перших п'ятирічок у СРСР, реальне економічне зростання у якому був істотно (у 2 - 7 разів) нижче проголошеного, але все ж набагато вище, ніж на Заході.

У цій обстановці потрібні були чимала мужність, інтелектуальна відвага й стійкість, щоб кинути виклик як соціалістам, так і «інтервенціоністам». Ці якості мали Людвіг фон Мізес і Фрідріх фон Хайєк. Вони стали ініціаторами дискусії з диригентами, що набула міжнародного розмаху.

Обоє розвивали тезу про те, що відмова від вільного ринку насправді підриває можливості ефективного розвитку народного господарства. Висунуті ними ідеї одержали назву «неоліберальної хвилі». Перша конференція неолібералів була проведена у Парижі в 1938 році.

Громадськість звернула увагу на неоліберальні ідеї у сорокові роки, коли практично одночасно вийшли у світ «Відкрите суспільство» Карла Поппера, «Втеча від волі» Еріха Фромма, «Капіталізм, соціалізм, демократія» Йозефа Шумпеттера, «Всемогутній уряд» і «Бюрократія» Людвіга фон Мізеса, «Дорога до рабства» Фрідріха фон Хайєка. Автори розглядали ці роботи як свій особистий внесок у боротьбу з фашизмом і тоталітаризмом.

Але справжній успіх прийшов до неоліберальної ідеології тільки в середині 70-х років. І лише в 90-ті роки з розпадом радянської планової системи господарювання авторитет неолібералізму став на якийсь час практично незаперечним.

Людвіг Едлер фон Мізес (1881 – 1973)

Провідний представник «другого покоління австрійської школи політичної економії. Народився у Львові, що називався тоді Лембергом і входив до складу Австро-Угорської імперії. Навчався у Віденському університеті в Карла Грюнберга й Бем-Баверка. Довгий час працював на державній службі (економіст торгівельної палати, радник уряду). Брав участь у Першій світовій війні, після якої почав різко критикувати соціалізм (і націонал-соціалізм). Через те, що він мав «єврейське коріння», довго не міг влаштуватися на викладацьку роботу. Змушений був заробляти приватними семінарами, а в 1926 році заснував Австрійський інститут з вивчення ділового циклу.

У 1934 році Мізес переїхав у Женеву (Швейцарія), де шість років займав кафедру у Вищому інституті міжнародних досліджень. У 1940 році, перед самим захопленням Франції німецькими військами, емігрував до США (це врятувало йому життя), де продовжував викладацьку діяльність (до 87 років!) і суспільну роботу (до самої смерті – до 92 років).

Мізес був серед засновників і керівників утвореного в 1947 році «Суспільства Монт-Пелерен», що об'єднав економістів-практиків і дослідників вільного ринку.

За своє довге наукове життя Мізес опублікував безліч робіт, найбільш значущими з яких є: «Теорія грошей і засобів обігу» (1912), «Соціалізм» (1922), «Лібералізм у класичній традиції» (1922), «Всемогутній уряд» (1943), «Бюрократія» (1944), «Людські дії» (1949), «Антикапіталістична ментальність» (1956), «Теорія й історія» (1975).

У цих роботах Мізес намагався довести, що існує лише один принциповий вибір — між капіталізмом і соціалізмом, між планом і ринком, між волею й рабством. Що пошук «третього шляху» марний. Що будь-яке втручання в економіку зменшує простір людської волі. Що надіям на пом'якшення твердих, бюрократичних, тоталітарних систем не призначено здійснитися. Або ж ці системи будуть зруйновані. Що централізоване планування, у будь-якій формі, не може бути ефективне в принципі через відсутність формованих ринком цін, які є «становим хребтом» по-справжньому ефективної системи (капіталізму).

Мізес також розробив власну теорію циклів, за якою бум виникає в результаті кредитної експансії банків.

Фрідріх Август фон Хайєк (1899 – 1992)

Видатний австро-британський економіст, глава «лондонської» школи неолібералізму. Лауреат Нобелівської премії з економіки (разом з Г. Мюрдалем у 1974 році), присудженої за «перші роботи в області теорії грошей й економічних коливань, а також за глибокий аналіз взаємозалежності економічних, соціальних й інституціональних явищ».

Так що й інституціоналізм має цілком обґрунтовані «види» на Хайєка.

Неолібералізм же просто немислимий без згадування імені цього видатного вченого. За 90 років життя, 65 з яких були присвячені економіці, філософії, політології, соціології, історії науки, Хайєком були написані десятки книг, сотні статей, а його переписка з видатним філософом Карлом Поппером стала шедевром епістолярного жанру в науці.

Однією із кращих робіт Хайєка називають «Дорогу до рабства», написану в 1944 році, у якій він переконливо доводить, що соціалістичний шлях і плановий розвиток неминуче ведуть суспільство до тоталітаризму. «Класичними» вважаються також праці «Грошова теорія й економічний цикл» (1933), «Прибуток, відсоток й інвестиції» (1939), «Чиста теорія капіталу» (1941), «Індивідуалізм й економічний порядок» (1948), «Основний закон волі» (1960), «Нація і золото», «Гроші й нація», «Економічні дослідження», «Пагубна самовпевненість».

Істотний внесок в історію економічних навчань зробили такі роботи Хайєка, як «Використання розуму й зловживання ним: контрреволюція науки». «Тенденції розвитку економічної думки: від Бекона до Кеннока», «Австрійська школа й доля неолібералізму».

Для нашої країни найбільший інтерес, крім «Дороги до рабства», являє остання велика робота Хайєка «Пагубна самовпевненість: помилки соціалізму», підготовлена як маніфест прихильників ліберального, ринкового підходу до спланованої в кінці 70-х — початку 80-х років у Парижі грандіозної дискусії між провідними теоретиками соціалізму й адептами ринкового порядку.

Але в 1979 році Радянський Союз увів свої війська до Афганістану, і після цього вже ні про які наукові дискусії не йшлося. Захід бойкотував навіть Олімпіаду-80 у Москві. Але матеріали, підготовлені Хайєком, були дороблені ним у повноцінну книгу, що побачила світ у 1988 році. А в 1992 році вийшло й російськомовне видання цієї роботи.

Написана живою, доступною мовою книга являє собою чудовий зразок роботи людської думки. У ній найшлося місце для розгляду походження волі, власності й справедливості, еволюції ринку, «таємничого світу торгівлі й грошей», зростання кількості населення, ролі релігії й традицій у розвитку суспільства, розбору помилок соціалізму, боротьби зі шкідливими ідеями, яким Хайєк присвятив значну частину свого довгого життя.

Але не тільки помилки соціалізму торкалися Хайєка. Велику увагу він приділив проблемі обмеження принципу «природної волі» на згоду зростаючим груповим інтересам, що врешті-решт наносять шкоду розвитку суспільства й усіх його групам. Він закликав обмежити владу парламенту й уряду, з одного боку, «етичним кодексом», а з іншого – усіяким впровадженням конкуренції в їхню діяльність. При цьому Хайєк вважав, що недостатньо простого поділу влади (три-п'ять галузей), а необхідно запровадити конкурентне середовище навіть у такі області державного суверенітету, як, наприклад, формування пропозиції грошей.

Це можна здійснити шляхом надання права відразу декільком банкам емітувати свою валюту. Ринок сам вирішить, чия валюта (грошова політика) виявиться кращою. А Центральний банк назавжди втратить можливість емітувати надлишкову кількість грошей для покриття дефіциту бюджету, викликаючи тим самим інфляцію й дестабілізацію економічної системи.

Конкуренцію, волю й приватну власність Хайєк вважав базовими інститутами, які не тільки пройшли перевірку часом, так би мовити «природний вибір», але й сформували сучасне високорозвинене суспільство. Подібно тому як інститут моногамного шлюбу зробив «природний вибір» між племенами, що практикували різні типи регуляції сексуальних відносин між статями (ті, що практикували «неправильні» правила, наприклад, кровозмішення, просто вимерли), інститути свободи й власності роблять «природний вибір» між системами.

Ключовою суспільною ідеєю Хайєка є концепція «спонтанного порядку», що виникає не в результаті реалізації будь-якого плану, а стихійно. «Спонтанний порядок», за Хайєком, як це не може здатися парадоксальним на перший погляд, перевершує за всіма своїми основними характеристиками (і насамперед, зі «справедливості й ефективності») будь-які інші види порядку.

«Лівий фланг»

На відміну від ультраліберального крила, представленого Хайєком і Мізесом, такі вчені, як В. Ріпці, А. Рюстов, А. Мюллер-Армак, що згрупувалися у Фрайбурзі (звідси ще одна назва - «Фрайбургська школа») навколо В. Ойкена, дотримувалися істотно більш поміркованих поглядів на проблему державного втручання. І якщо пряме втручання держави в питання виробництва ними, також як і будь-якими лібералами, відкидалося, то вплив держави на розподіл і перерозподіл вважався не тільки припустимим, але й бажаним. Метою цього втручання повинне було стати додання ринковому господарству більшої соціальної орієнтованості.

Термін «соціальне ринкове господарство» першим ужив саме А. Мюллер-Армак.

Якщо для ультралібералів поняття «конкуренція» й «порядок» носять чи ледве не протилежний зміст, причому «Порядок» пишеться з великої букви й має негативний сенс (терміном «новий порядок» активно користувалися нацисти й забруднили його), то для представників фрайбургської школи «порядок» - це ключовий термін, що має нейтральний зміст. Може бути «тоталітарний порядок», а може бути й «конкурентний порядок». Саме його підтримка є, на думку «ордолібералів» («ордо» по-німецькому - порядок), основним завданням держави, що повинне виконувати роль «арбітра» і стежити за тим, щоб система конкурентного порядку не скотилася до анархії й не виродилася в диктатуру.

Свої ідеї вчені, що розділяють погляди «Фрайбургської школи», відстоювали в щорічному альманасі «Ордо», що почав виходити з 1948 року.

Вальтер Ойкен (1891 – 1950)

Видатний німецький учений, економіст і соціальний мислитель, у 30-ті роки був у відкритій «духовній опозиції» до націонал-соціалізму (за що ледь не поплатився життям), визнаний лідер «ордолібералізму», автор безлічі статей і двох значних робіт: «Основи національної економіки» (1940) і «Основні принципи економічної політики» (1950).

Розвиваючи ідеї Макса Вебера про «чисті форми», Ойкен виділив два типи господарств:

- централізоване планове господарство;
- конкурентне ринкове господарство.

Усе історичне різноманіття форм економічних систем сформувалося на основі змішання цих двох «чистих форм».

Держава, за Ойкеном, повинна створювати й підтримувати економічний порядок (конкурентний), установлювати й підтримувати правила, що створюють «рамки», усередині яких економічні суб'єкти (фірми, домогосподарства й громадяни) повинні мати право вільно приймати й реалізовувати свій вибір.

Держава ж повинна піклуватися про усунення перешкод, які стихійно або цілеспрямовано виникають на шляху реалізації конкурентного порядку. До таких перешкод він відносив діяльність картелів, синдикатів, монополістичних об'єднань тощо. Якщо в тій або іншій сфері поява таких організацій зумовлена технологічними потребами, держава повинна взяти діяльність цих об'єднань під твердий контроль.

Практичне втілення ідеї ордолібералізму одержали в ході «реконструкції» вільного ринкового конкурентного порядку в післявоєнній Німеччині, здійсненої в ході серії економічних реформ, і, насамперед, грошової реформи 1948 року. Головною діючою особою цих реформ був Л. Ерхард, якого називають «архітектором німецького економічного чуда».

Людвіг Ерхард (1897 - 1977)

Видатний німецький суспільний діяч, міністр економіки ФРН (1949 - 1963), віце-канцлер і канцлер (1957 – 1967).

Будучи надзвичайно зайнятий суспільною діяльністю, Ерхард не залишив великих робіт, але у своїх численних виступах і статтях виступив не тільки як видатний практик, але і як теоретик переходу (повернення) від ґрунтовно зруйнованої «командної економіки» до «соціально орієнтованого ринкового господарства».

Ерхард думав, що *"основою економічного порядку не можуть бути поліцейські міри"*; що *«ринкова економіка — гарна підмога для країн, що розвиваються»*; що *«як страхуватися - нехай кожний вирішує сам»* ; що *«бідність й убогість - це не фатально неминуче зло»* (процитовані назви деяких його статей).

Основним завданням держави Ерхард вважав забезпечення умов «Добробуту для всіх» — це й назва однієї з його робіт і квінтесенція програми, яку він намагався реалізувати в пліні всього свого життя керівника країни.

У різний час Ойкен та інші представники «Фрайбургської школи» були економічними консультантами Ерхарда.

«Центр». «Монетарна» школа

Цей напрямок неолібералізму сформувався в університеті Чикаго в 50-60-ті роки. Тому його ще називають «чиказькою школою». За великим рахунком монетарну школу неможливо вважати зовсім самостійною, такою як кейнсіанська або тим більше класична. Скоріше вона все ж є частиною сучасного лібералізму. Проте, по тому впливу, що вона сьогодні робить на економічну політику провідних західних країн і міжнародних фінансових інститутів (МВФ, МБРР тощо), «чиказька» школа може бути визнана однією з найбільш значущих.

Ще із часів меркантилістів багато економістів надавали досить істотного значення в економічному розвитку грошам. Зокрема, Монтеस्क'є і Юм у XVIII столітті, Рикардо в XIX, Фішер і Пігу в нашому сторіччі думали, що ціна на товари й послуги прямо пропорційні кількості грошей в обігу.

Сьогодні ні в кого не викликає сумнів наявність зв'язку між грошовою масою й рівнем цін. Однак немає і єдиної думки про те, наскільки твердий цей зв'язок і як швидко зміни грошової маси відбиваються на рівні цін. Ті, хто стверджують, що цей зв'язок дуже тісний і тому боротьба з інфляцією повинна бути в першу чергу спрямована на контроль за зростанням грошової маси, називаються монетаристами.

Після важких років відстоювання своїх позицій від натиску кейнсіанства монетаризм в останні два десятиліття XX століття захопив провідні позиції як один з основних напрямків економічної думки. І величезна особиста заслуга в цьому належить Мілтону Фрідману.

Варто зазначити, що Фрідман - винятково суперечлива особистість. Коли він одержав Нобелівську премію, поліції довелося охороняти його виступ з Нобелівською лекцією у Вищій комерційній школі в Стокгольмі від протестуючих демонстрантів, які заявляли, що Фрідман є натхненником економічної політики чилійської військової хунти. Економічні радники Піночета й насправді одержували освіту в Чикаго.

А в 1999 році Фрідман виступив із закликом розпустити Міжнародний валютний фонд, чиновники якого нав'язують країнам «третього світу» пагубні рецепти економічної політики, яку вони ще й

сміють іменувати «монетарною», дискредитуючи тим самим ідеї лібералізму, які відстоює «чиказька школа».

Мілтон Фрідман (народився у 1912)

Видатний американський економіст, визнаний лідер монетарного напрямку в сучасній західній економічній науці, лауреат Нобелівської премії з економіки (1976) за *«свої видатні дослідження в області споживання, історії й теорії грошей»*.

Освіту одержав у Чиказькому й Колумбійському університетах, працював у Національному бюро економічних досліджень у Нью-Йорку.

Головна теза Фрідмана, яку він відстоює протягом усієї наукової кар'єри, полягає у тому, що *«ринкова економіка функціонує щонайкраще, коли їй дають спокій»*.

У своїй об'ємній праці «Історія грошового обігу США 1863 – 1960 рр.», що вийшла у світ у 1963 році, Фрідман спробував повному розкрити історію великих депресій.

Масове безробіття й сама Велика депресія, на думку Фрідмана, була породженням поганої грошової політики влади, а не наслідком нестабільності ринкової економіки. У той самий момент, коли владі треба було розширити пропозицію грошей (кредиту), що зм'якшило б удар біржового краху й дозволило уникнути колапсу банківської системи, влада, навпаки, посилила грошову політику й тим самим погіршила положення.

Цей випадок, за Фрідманом, є досить показовим. Антициклічне регулювання, за Хансеном й іншими кейнсіанцями, було б досить ефективним, якби можна було б точно визначити (не апостеріорі, а в режимі реального часу) точку на кривій економічної динаміки, у якій перебуває система, і траєкторію, по якій вона буде рухатися протягом хоча б декількох найближчих років.

Але, на жаль, наше (людське) знання економічних процесів недосконале, а для проведення будь-якої неосмисленої економічної політики в умовах демократії необхідні численні узгодження. Це неминуче призводить до запізнювання. Поки ми діагностували підйом і погоджували заходи для «охолодження» буму, в економіці вже міг початися спад і ми своїми діями тільки збільшимо його. І, навпаки, поки уряд доможеться від парламенту надзвичайних заходів з боротьби з депресією, «поїзд уже може піти», і антикризова програма, перервавши економічне зростання, що почалося, призведе до пролонгації депресії.

Прекрасною, хоча й дуже хворобливою ілюстрацією цієї тези Фрідмана стали події літа 1998 року в Росії.

Або - «крива Філіпса», побудована на емпіричних даних. Вона, з погляду монетаристів, правильна тільки в короткостроковому періоді. Якщо взяти дані не за кілька років, а за кілька десятиліть, то виявляється, що в кожній економічній системі можна виявити «природний рівень» безробіття. Поточні показники можуть відхилитися від цього рівня в той або інший бік, але потім завжди повертатимуться до цього рівня. Для США «природний рівень» безробіття дорівнює 6%. У Європейських країнах він коливається від 4% (Скандинавія) до 10% (Середземноморські країни). І ніяка політика тут не може допомогти. А активна боротьба за зайнятість веде до втрати ефективності й розгону інфляції.

Можливості проведення виборчої економічної політики сильно обмежені тією обставиною, що економічні суб'єкти не є пасивною стороною. Вони здатні раціонально оцінювати наслідки пропонованих урядом мір (в умовах демократії політика не може мінятися раптово, чимало часу йде на її обговорення, законодавче оформлення) і приймати запобіжні дії.

«Хлопці із Чикаго» ще тричі одержували Нобелівські премії за розробку цих проблем: у 1978 році — Герберт Саймон «за дослідження процесів прийняття рішень в економічних організаціях»; у 1982 році — Джордж Стиглер «за дослідження наслідків державного регулювання»; у 1995 році — Роберт Лукас «за розробку гіпотези раціональних очікувань».

Тому єдине, про що дійсно варто піклуватися уряду в сфері економічної політики, — це підтримка стійких темпів зростання грошової маси.

Широко відомі й мають заслужений авторитет роботи Фрідмана в області статистики витрат, теорії споживання й еластичності. Він розрахував середні темпи зростання економіки США за 150 років (з 1810 по 1960 роки), які виявилися такими, що дорівнюють 4% у рік. При цьому продуктивність праці зростала в середньому на 2% у рік, і цей показник досить стійкий у середньостроковій перспективі. А ось віддача від капіталу, прямо пов'язана з науково-технічним прогресом (що розвивається нелінійно), зазнавала більш сильних коливань, але в середньому також зростала на 2%.

На цій підставі він рекомендував дотримуватися в довгостроковому періоді аналогічного зростання темпів грошової маси. У короткі періоди (до п'яти років) реальні темпи зростання грошової маси, звичайно, можуть істотно відхилитися від

середньозважених значень, але в цілому політика грошової пропозиції повинна бути стабільною й передбачуваною.

Уже в 30-ті роки Фрідман висловив загальноприйнятю в наші дні думку про те, що економіка має розглядатися як емпірична наука.

У 1956 році вийшла книга «Дослідження кількісної теорії грошей», у якій Фрідманом і його співавторами були сформульовані принципи сучасної кількісної теорії грошей.

Фактично ця книга була початком нового плину сучасного монетаризму, а його девізом стали слова Фрідмана «Гроші мають значення».

Підсумувати монетарну теорію можна декількома тезами:

- запас міцності в системі вільної конкуренції невичерпний, вона сама приводить (повертає) себе до рівноваги;
- конкурентні ринки, за рідкісним винятком, завжди виявляються більш ефективними, ніж монопольні або адміністративно регульовані;
- роль держави має полягати у підтримці системи конкуренції і її основи – стабільної системи цін;
- кризи привносяться в конкурентну систему ззовні, переважно неграмотними діями держави;
- зростання грошової маси впливає на зростання цін;
- грошово-кредитна сфера впливає на процеси, що відбуваються в сфері виробництва;
- приватні «раціональні очікування» відіграють важливу роль, утворюючи соціальний зв'язок між державою й ринковою економікою;
- чим менше частка держави у ВВП, тим краще життя простих людей;

За рекомендацією Фрідмана і його прихильників проводилася економічна політика останніх двадцяти років у США («рейганоміка», продовжена президентами Бушем і Клінтоном), Великобританії («тетчеризм», відходити занадто далеко від якого побоюється навіть лейборист Блер), Португалії, Мексиці, Чилі (Піночет, а за ним і демократичні влади), Індонезії (Сухарто), Ізраїлі й Польщі. У цих країнах вона дала явні позитивні результати.

Але є й приклади невдалого застосування монетарних рецептів: Індія, Бразилія, Прибалтика.

Здійснювалися спроби проведення твердого монетарного курсу й у Росії (із січня по квітень 1992 року), але вони не були послідовними й швидко припинилися, що однак не перешкодило називати Єгора Гайдара і його уряд «чиказькими хлопчиками», а також перетворити в Росії термін «монетаризм» у лайливий.

Школа пропозиції

На стику ультралібералізму й монетаризму утворився ще один напрямок сучасного лібералізму — «школа пропозиції».

На противагу кейнсіанству ця школа віддає перевагу саме пропозиції як факторові економічного зростання. Високі податки, високі державні військові витрати, надлишкові витрати на утримання «соціальної сфери», витрати на утримання громіздкого апарату державного керування розглядаються як фактори, що негативно впливають на економічне зростання.

Слідом за Хайєком вони вважають, що «спонтанний порядок», який відкриває дорогу ініціативі, винахідливості, наполегливості й енергії приватних підприємців, практично в усіх сферах перевершує здатності й можливості державного регулювання.

Разом з монетаристами прихильники школи «економіки пропозиції» (Лаффер, Фелдстайн, Ріган) виступають проти зростаючого державного втручання в економіку, особливого тих його форм, які ведуть до зростання витрат виробництва й, відповідно, цін, проти вирішення проблем одних соціальних груп за рахунок інших або всього суспільства, через дефіцит бюджету й «контрольовану» інфляцію. За приватизацію промисловості й інфраструктури, а також частини «соціальної сфери». За зниження податкового тягаря й обмежень підприємницької діяльності. За збалансований бюджет, без дефіциту або, принаймні, з невеликим (у межах 1,5...3%) дефіцитом. За неінфляційні способи покриття цього дефіциту.

Лідером цієї школи є американський економіст А. Лаффер, який описав відомий парадокс, що одержав його ім'я і увійшов в усі сучасні підручники з макроекономіки й податкової політики. «Із зростанням номінальних ставок податкового обкладання реальні надходження від відповідних податків після досягнення точки максимуму починають швидко скорочуватися». І, навпаки, зниження номінальної ставки податку (наприклад, прибуткового або надприбутку) може привести до зростання податкових надходжень у бюджет за рахунок, по-перше, скорочення обсягу ухиляння від сплати податку, а по-друге, за рахунок розширення відповідного виду діяльності.

Парадокс Лаффера. Із зростанням номінальних ставок податкового обкладання реальні надходження від відповідних податків після досягнення точки максимуму починають швидко скорочуватися.

Адекватність цієї теорії була багаторазово перевірена на практиці. Відповідна крива також одержала назву «крива Лаффера».

Сучасний інституціоналізм

Сучасний інституціоналізм, як і неолібералізм, являє собою досить широкий напрямок в економічному аналізі. Умовно його можна підрозділити на три основних школи або «рукави».

Індустріально-соціологічний напрямок

Представниками «індустріально-соціологічної» школи, що продовжує технократичні традиції, закладені ще Вебленом, є Мюрдаль, Льюїс, Гелбрейт, Тоффлер, Беллом і частково Перру й Сіном. У центрі уваги цієї школи – проблеми переходу до постіндустріальної стадії (фази) розвитку, а також проблеми слаборозвинутих держав, пов'язаних з незавершеною індустріальною модернізацією;

«Школа суспільного вибору» продовжує правову традицію засновану Коммонсом. Її представники - Б'юкенен і Таллоком, а також Коулзом. У центрі уваги школи - проблеми політичного вибору і його вплив на економіку, трансакційних витрат і зовнішніх ефектів – екстерналій.

«Кон'юнктурна» школа, заснована Мітчеллом. Зараз її представниками є Кузнецов, Олін, Шульц, Мід, Тобін, Модильяні, Соллоу, в центрі уваги школи – проблеми міжнародної торгівлі й конкурентних переваг, руху капіталів, циклів економічної кон'юнктури, забезпечення стійкого економічного зростання.

Гуннар Мюрдаль

Видатний економіст шведського походження, один з засновників «Стокгольмської школи», лауреат Нобелівської премії з економіки 1974 року «за основоположні роботи з теорії грошей та економічних коливань і глибокий аналіз взаємозалежності економічних, економічних, соціальних, суспільних та інституціональних явищ». Автор багатьох робіт, серед яких особливо виділяється «Азіатська драма» (1968).

На початку 30-х років він запропонував Програму з виведення Швеції з глибокої економічної кризи (Велика депресія). Ця програма ґрунтується на ідеї державного індикативного планування, яка потім була прийнята не тільки в Швеції, а й в інших Скандинавських країнах.

Основні результати досліджень 30-х років були узагальнені Мюрдалем у книгах «Економічні результати економічної політики» (1934) і «Монетарна рівновага» (1939), а також «Криза проблеми народонаселення» (1934, разом з дружиною Альвою Реймер–Мюрдаль – видатним шведським соціологом, майбутнім експертом ЮНЕСКО).

У цій роботі подружжя Мюрдаль проаналізували причини зниження народжуваності у Швеції й висунули програму проведення активної демографічної політики, яка містила такі положення: виплата субсидій багатодітним сім'ям, надання пільгових умов оренди або придбання житла сім'ям з дітьми, сексуальне виховання старшокласників, розповсюдження протизаплідних засобів з метою запобігання небажаних вагітностей і зменшення кількості абортів тощо.

Ця програма також була прийнята урядами багатьох скандинавських країн і стала активно проводитися, починаючи з 50-х років ХХ сторіччя. Активна демографічна політика дозволила суттєво сповільнити демографічний спад (старіння населення, зниження його кількості), але зупинити цей об'єктивний процес так і не вдалося.

У 1938 році Мюрдаль за призначенням фонду Карнегі вивчає проблему расової дискримінації у США. Отримані результати й рекомендації були викладені ним у звіті, який був прийнятий до відому урядом США, а потім у роботі «Американська дилема: негритянська проблема і сучасна демократія» (1944), яка дотепер вважається однією з найбільш вагомих робіт з проблем міжрасових взаємин. У ній Мюрдаль проаналізував економічні, соціологічні, політичні, історичні, правові й інституціональні аспекти поводження білих стосовно чорношкірих громадян, а також зворотну реакцію чорношкірих на поводження білих. Одним з перших прямих наслідків «доповіді Мюрдаля» стало рішення Верховного Суду США про заборону расової сегрегації в державних школах.

Згодом це правило буде поширене й на приватні школи, а також вищі навчальні заклади.

У роботі «Попередження проти післявоєнного оптимізму» (1944) Мюрдаль попередив про прийдешні труднощі, пов'язані з руйнуванням європейського господарства, і закликав уряд Швеції звернутися до державного планування, без якого відновлення господарства буде досить тривалим.

Заклик Мюрдаля був почутий і за океаном, у результаті чого на світ з'явився «план Маршалла», що відіграв вирішальну роль у відновленні Західної Європи.

У роботі «Світова економіка: проблеми й перспективи» (1956) Мюрдаль спробував обґрунтувати необхідність не стільки економічну, скільки «соціального, гуманітарного й морального» зміцнення економічних зв'язків між високорозвиненими й слаборозвиненими країнами.

Головна робота Мюрдаля присвячена проблемам слаборозвинених країн, які він глибоко вивчив не тільки на теоретичному рівні, але й на практиці, будучи одним із провідних експертів ООН з цього питання.

Повертаючись до деяких ідей німецької історичної школи, Мюрдаль дійде висновку, що не всі рецепти, вироблені економічною теорією для країн з високим і середнім рівнем економічного розвитку, які добре себе зарекомендували в цих країнах, придатні для слаборозвинених країн. Це відбувається тому, що в цих країнах формується дуальна модель економіки. Невеликий сучасний індустріальний (а тепер ще й постіндустріальний) сектор відчуває гостру нестачу ресурсів, у тому числі (і особливо) трудових. А праценадлишковий традиційний (або аграрний) сектор не в змозі надати ресурси в рамках їх принципово іншої якості, а також інституціональних обмежень (норм, традицій, правил, розподілу влади тощо). Тому в столицях цих держав виростають «сіті» зі скла й бетону, у яких трудяться високооплачувані працівники, значну частину яких становлять іноземці, а переважна більшість населення живе в убогості, що тільки посилюється в міру стрімкого зростання кількості населення.

«Драма» полягає у тому, що заходи, яких вживають економічно розвинені країни й міжнародні організації, що опираються на наявний у них досвід, найчастіше тільки погіршують положення.

Дослідження причин слаборозвиненості, розпочаті Мюрдалем, були продовжені британськими економістами, лауреатами Нобелівської премії Артуром Льюїсом (народився у 1915 р., отримав премію у 1979 р.) і Амартіей Сеном (народився у 1934 р., отримав премію у 1998 р.).

У центрі уваги Льюїса - взаємини між «аграрним» й «індустріальним» секторами економіки слаборозвинених країн. Процес взаємного пристосування секторів постійно нашоухується на перешкоди інституціонального характеру. Подолання цих перешкод виявляється неможливим без активної участі держави, основне завдання якої полягає у тому, щоб підняти частку інвестицій з «традиційних» 4...5% ВВП до 15...20%.

Модель Льюїса, яку він виклав у доповіді «Економічний розвиток у країнах з низьким доходом» (1951), полягає у тому, що кошти, які слаборозвинені країни можуть одержати, реалізуючи на світовому ринку сировину або сільськогосподарську продукцію, необхідно спрямувати на розвиток промисловості і, насамперед, сільськогосподарського машинобудування. Направляючи ці машини в «аграрний» сектор, можна скоротити частину трудового ресурсу, що після відповідного навчання може бути притягнутий у промисловість, утримуючи там заробітну плату на низькому рівні, що, у свою чергу, дозволить зберегти високу інвестиційну привабливість «індустріального» сектора.

У центрі уваги Сена - проблеми бідності й голоду. Так навіть називається його найвідоміша робота (1981). У ній він показав, що голод пов'язаний не стільки з нестачею продовольства або низьких доходів, скільки з недорозвиненістю інфраструктури й, насамперед, транспорту й складського господарства. Значна частина врожаю у слаборозвинених країнах не збирається, зберігається в непридатних умовах і гине, не доходючи до споживача.

Сен також звернув увагу на те, що зі зростанням доходів деяких професійних груп (лікарів, учителів тощо) добробут суспільства в слаборозвинених країнах може навіть знижуватися, оскільки для значної частини населення відповідні послуги можуть виявитися недоступними.

Джон Кеннет Гелбрейт

Американський економіст і соціолог, він висунув теорію «конвергенції» — стирання, змішування суспільних систем (капіталізму й соціалізму), автор безлічі робіт, серед яких: «Суспільство достатку» (1957), «Нове індустріальне суспільство» (1967), «Економічні системи й цілі суспільства» (1973), «Гроші» (1975), «Століття непевності» (1977).

Важливе місце в роботах Гелбрейта займає соціологічний аспект економічного розвитку. Проаналізувавши розвиток суспільної системи в другій половині ХХ століття, Гелбрейт дійшов декількох нетривіальних висновків:

- корпорації вступили в принципово іншу стадію свого розвитку, яку він називає стадією «зрілої корпорації». Пов'язано це, насамперед, із НТР і грандіозним ускладненням у цьому зв'язку всього технологічного процесу;

- менеджери тепер уже не контролюють увесь процес виробництва. «Революція керуючих» (менеджерів), що вивела їх на

провідні позиції в середині ХХ століття, змінилася «революцією техноструктури», під «техноструктурою» Гелбрейт розуміє науково-технічну інтелігенцію, за його образним висловлюванням, «головний і спинний мозок сучасного виробництва»;

- техноструктура має необхідну компетенцію, а отже, і реальну владу в суспільстві;

- прибуток уже більше не є головною метою виробництва, оскільки техноструктуру цікавить не вона, а зростання посадових окладів і стабільність; а для цього необхідне постійне економічне зростання, що є метою техноструктури (а аж ніяк не всього суспільства);

- з метою досягнення економічного зростання корпорація спонукає в людей через рекламу, ідеологію й прямий тиск «споживчий психоз», що приводить до гіпертрофованого зростання індивідуальних потреб.

Технократія прагне престижу й тішить своє самолюбство за допомогою науково-технічного прогресу (НТП), найбільш складним і наукомістким напрямком якого є розвиток військово-промислового комплексу (ВПК).

Цікаво, що цей термін уперше вжив генерал (і майбутній президент США) Дуайт Ейзенхауер.

Але за своєю природою технократія не агресивна й веде «угодівську» політику стосовно інших шарів суспільства, що виражається, зокрема, у постійному зростанні заробітної плати найманих робітників.

Результатом панування техноструктури стають безглузде розбазарювання ресурсів, інфляція й мілітаризація. Паралельно знижується роль ринку, а планування економіки стає таким необхідним елементом системи, яким воно давно є у будь-якій корпорації. З переходом до національного планування границі між системами капіталізму й соціалізму стираються. Але й соціалізм радянського типу в міру інтеграції у світову економічну систему, у свою чергу, змушений допустити окремі елементи ринку: «договірного», «сірого», «бюрократичного торгу» тощо.

Гелбрейт дійде висновку, що сучасне індустріальне суспільство хворе, і його треба лікувати. «Рецепт» Гелбрейта полягає у відсіканні шкідливих і заохочення корисних сторін технократії. Його програма містить:

- регулювання й заохочування суспільних потреб;
- державне планування основних пропорцій виробництва;
- «соціалізацію» дрібного бізнесу;

- націоналізацію ВПК й енергетичного комплексу.

Однак реалізувати цю програму не має кому. Технократія — не зацікавлена, політики — куплені, робітники — обмежені в можливостях, акціонери — реакційні й застійні.

На думку Гелбрейта, здійснити його програму могла б професорсько-викладацька еліта, але для цього потрібно, щоб остання одержала владу в суспільстві, тобто перетворилася в меритократію, а це відбудеться лише тоді, коли найбільш дефіцитним ресурсом (що дає владу) стануть фундаментальні наукові знання.

Наприкінці 80-х Гелбрейт відвідав СРСР, де його роботи були добре відомі й користувалися популярністю в університетських колах.

На лекції, яку він прочитав на економічному факультеті МГУ ім. М.В. Ломоносова, йому довелося визнати, що «поки що техноструктурі вдалося «осідлати», і причому саме на базі приватного підприємництва, другу хвилю НТР, і помірне зростання на грані стагнації змінилося стійкими та високими темпами економічної динаміки».

Франсуа Перру (1903 – 1987)

Видатний французький економіст, професор Коллеж де Франс, засновник і директор Інституту прикладних економічних досліджень, автор роботи «Економіка ХХ століття» (1969).

Перру висунув концепцію «трьох економік».

Перша - «економіка домінуючої сили» - характерна для західних країн післявоєнного часу. Вільного виробництва вже немає, а є «полюси домінування й підпорядкування». Основний конфлікт - протиріччя між різними групами підприємців, що ведуть до криз.

Друга - «економіка гармонізованого суспільства», для якої характерне існування однієї глобальної домінуючої сили (держави), що примиряє протиріччя між групами підприємців. Це здійснюється через директивне, індикативне або програмне планування. Йому можуть бути піддані навіть окремі корпорації, що переходять частково під державний контроль.

У період з 1962 по 1973 рр. Франція посідала друге місце у світі за темпами економічного зростання (перше посідала Японія).

Однак гармонізоване зростання не виключає й конфліктів, основним з яких тепер є конфлікт між соціальною групою, що має доходи від праці, і тією, джерелом стадії доходів якої є капітал. Дозволити цей конфлікт можна на третій стадії - «глобальній економіці».

Проблему варто вирішувати із двох сторін: робітників робити капіталістами й співвласниками корпорацій, а капіталістів — робітниками (менеджерами, що управляють тощо). Для цього необхідна чітка система законодавства: трудового, податкового, третейського й соціального арбітражу. Влада в суспільстві поступово повинна перейти до меритократії - Ради наймудріших і найбільш заслужених діячів країни.

Для реалізації цих ідей Перру запропонував створити на заводах «єднальні комітети», але найбільша французька профспілка ВКТ закликала робітників до бойкоту, проваливши цю ідею.

Економічну теорію Перру вважав схоластикою й навідріз відмовлявся від категоріального аналізу й узгодження економічних дефініцій (понять, визначень), вважаючи себе суцього практиком.

До практичних рекомендацій Перру протягом десяти років прислухався генерал Шарль де Голль - президент Франції. Але в 1968 році країну потрясла найбільша соціально-політична криза, що супроводжувалася страйками, масовими демонстраціями й безладдям, у яких взяли участь не тільки робітники, але й студенти. У них брало участь до 10 мільйонів чоловік (населення Франції у той час не перевищувало 50 мільйонів). Генералові де Голлю довелося піти у відставку, а Перру втратив широке поле для реалізації своїх ідей.

Футурологія стає наукою (Е. Тоффлер, Д. Белл, У. Ростру)

Протягом сторіч вивчення майбутнього було долею астрологів, містиків, кабалістів, утопістів та інших представників наукового «узбіччя». Навіть найвидатніші наукові діячі не ризикували робити прогнози більш, ніж на 10 - 15 років уперед. Але в другій половині ХХ століття з розвитком статистики, інформатики, соціо- й економетрики, методів моделювання економічних, технологічних і соціальних процесів можливість заглянути в майбутнє (хоча б на найближчі 25 - 30 років) з'явилася й у тих, хто має право називати себе вченими.

Методологічною базою для побудови наукових прогнозів щодо напрямків подальшого розвитку людства стала концепція трьох хвиль цивілізації, розроблена Елвіном Тоффлером, Деніелем Беллом й Уолтером Ростру.

Перша хвиля піднялась приблизно 10 тисяч років тому з переходом до осідлості, прирученням («одомашнюванням») тварин, початком обробки овочів і зернових культур. Вона привела до створення «аграрної цивілізації», яку ще називають доіндустріальною.

Для цієї цивілізації було характерне вкрай повільне економічне зростання, але все-таки неухильне зростання кількості населення, низький рівень споживання в більшості населення — на грані фізіологічного мінімуму. Поділ праці існував у досить простих формах, хоча й виділилося до 300 специфічних ремесел. Основний вид енергії, використовуваний цією цивілізацією, - мускульна сила людини й тварин. Головним засобом виробництва була земля, обробленням якої займалася переважна більшість населення (від 80 до 97%). Навколо проблем землеволодіння й землекористування розгортався й основний соціальний конфлікт. Структура суспільства «першої хвилі» була жорстко ієрархічною і виділялась переважно неекономічними факторами (походження, приналежність, сила, влада, авторитет та ін.). Соціальна й просторова мобільності практично були відсутні.

Друга хвиля почала підійматися в XVI столітті й привела до створення в другій половині XIX століття індустріальної цивілізації. Її кодами (за Тоффлером) стали: стандартизація (уніфікація продукції й виробничих процесів), спеціалізація (вузька), синхронізація (процесів у часі), концентрація (виробництва й капіталу), максимізація (обсягів виробництва) і централізація (керування).

Відмітними рисами цієї цивілізації стали швидке економічне зростання, різке збільшення кількості населення, зростання споживання, рівня і якості життя. Ці процеси відрізнялися нестабільністю, циклічністю й нерівномірністю по країнах і регіонах. Поділ праці досяг дуже високого рівня. Основний вид енергії, що використовувався індустріальною цивілізацією, - механічна, спочатку енергія пару, потім енергія двигунів внутрішнього згорання й різних генераторів. Головним засобом виробництва є промисловий капітал: будинки, машини й устаткування. У промисловості ж зайнято від 45 до 65% працездатного населення. Основний конфлікт індустріальної епохи - між працею й капіталом. Соціальна структура індустріального суспільства спирається на майнові фактори й формально не є жорстко ієрархічною. Соціальна й просторова мобільність істотно зросли.

Третя хвиля почала підійматися в середині XX століття. Вона повинна привести (а в деяких країнах уже привела) до формування «постіндустріальної цивілізації», яку іноді ще називають «інформаційною». Різко знижуються темпи зростання кількості населення, а в окремих країнах воно навіть стає негативним. Також істотно знижуються темпи економічного зростання, зате він стає більше рівномірним. Знижується й рівень спеціалізації, і все більшим

попитом користуються фахівці «широкого профілю». Основний вид енергії поки визначити важко, але ясно, що це буде один з «нетрадиційних» видів: атомна, сонячна, геотермальна або будь-яка, поки ще невідома, енергія.

Головним засобом виробництва стають наукові знання, інформація. Саме тут - в утворенні, керуванні, науці, зв'язку, інформатиці, а також індустрії розваг і соціальному сервісі - буде тепер зайнято від 55 до 75% працездатного населення. Основний конфлікт постіндустріального суспільства - між знанням і некомпетентністю.

Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства здійснюється в ході трьох «кремнієвих» революцій (термін Стоупера):

- винахід мікросхем (кремнієвих);
- створення фотоенергетичних батарей;
- розвиток парникового господарства.

Він супроводжується переходом від «товаровиробничої» до «обслугової» економіки, введенням планування й контролю за технологічними змінами. Паралельно міняється й соціальна структура суспільства — класовий розподіл поступається місцем професійному. Соціальна й просторова мобільності багаторазово зростають.

Більше тридцяти років тому Д. Белл визначив основні завдання, які треба було вирішити в найближчі десятиліття для завершення переходу в постіндустріальній стадії:

- істотне розширення кабельних телесистем, злиття телефонних і комп'ютерних мереж, а також телекомунікацій у єдину «інтерактивну» систему;
- заміна паперу електронними засобами зберігання й передачі інформації в інтерактивному режимі;
- перехід до комп'ютеризованої, дистанційної системи загальнодоступної та обов'язкової освіти;
- злиття «споживача» й «виробника» на базі повернення працівників із заводів й офісів назад у будинки й перетворення останніх в «командні пункти», «електронні котеджі».

Неважко помітити, що в цей час ці завдання ще далекі від завершення. Очевидно, буде потрібно ще років 30, але рух цілеспрямовано здійснюється в «правильному» напрямку.

Перехід до постіндустріального суспільства (також як і у свій час до індустріального) не є безболісним. На щастя, він не супроводжується такими кривавими ексцесами, які мали місце в епоху первісного нагромадження капіталу або індустріалізації в СРСР. Але виникають нові конфлікти й точки напруги: між «технократами» й

«виконавцями», між «інтелектуалами» й «роботягами», між різними «меншостями» й «більшістю».

А сама головна проблема (за Тоффлером) полягає у тому, що стрімко мінливі умови й прискорюваний темп життя, подвоєння нагромаджених людством знань й інформації кожні п'ять років, і, відповідно, старіння значної частини знань, отриманих на першому курсі, до моменту закінчення університету, створюють значні психологічні перевантаження й напругу, що багато людей не в змозі витримати.

Значна частина сучасних людей думає, що не зможе пристосуватися до нових умов життя й відчуває панічний страх перед майбутнім. Вони шоковані й перебувають у стані перманентного стресу. Цей феномен Тоффлер назвав «футурошоком» - шоком від майбутнього.

Страх перед майбутнім посилюється побоюваннями (небезпідставними), що сировинні ресурси, які використовує людство, незабаром вичерпаються, а збиток, нанесений екології, буде важко (якщо взагалі можливо) компенсувати. Ця заклопотаність не в останню чергу була викликана доповідями заснованого в 1968 році італійцем Печчеї (1908 - 1984) «Римського Клубу».

Римський Клуб - міжнародна неурядова організація, що поєднує провідних вчених-«фундаменталістів», економістів, політиків, бізнесменів і суспільних діячів різних країн. Штаб-квартира знаходиться у Швейцарії. Мета діяльності – залучення уваги громадськості до глобальних проблем людства, які обговорюються на щорічних зустрічах: семінарах, слуханнях тощо. У перших же доповідях: «Світова динаміка» (1970, підготовлена Дж. Форрестером), «Межі зростання» (1972, підготовлена Д. Медоузом), «Людство в поворотному пункті» (1974, підготовлена М. Месаровичем й Е. Пестелем) провідні вчені світу гостро поставили проблему екологічної кризи, що викликана неконтрольованим зростанням кількості населення, варварським використанням ресурсів і ставленням до навколишнього середовища. Загальна тональність цих доповідей була досить песимістичною, витриманою в алармістському дусі. Зокрема, прогнозувалося вичерпання світових запасів нафти й газу вже до кінця ХХ століття.

У доповідях наступних років: «Мета для людства» (1976, підготовлена Е. Ласло), «Модель харчування для подвоєного населення миру» (1977, підготовлена Х. Ліннеманом), «Майбутнє світової економіки» і «Світ у 2000 році» (підготовлені В. Леонтьєвим у 1977 і 1980 рр.) основна увага приділялася розробці конкретних

проблем майбутньої цивілізації «інформаційного суспільства», а загальний тон виступів став істотно більш помірним.

Із середини 80-х років «Римський Клуб» почав розробляти альтернативні програми трансформації суспільних систем й удосконалювання політичних інститутів влади. Особлива увага приділялася проблемам зміни «культури етносу» і цінностей життя в глобальному масштабі.

Школа «Суспільного вибору»

Проблема здійснення індивідом вибору в ході реалізації своїх прав і свобод займала мислителів ще в епоху «промислової революції». Проблему голосування аналізували ще Кондорсе (французький філософ і суспільний діяч) і Доджсон - видатний англійський математик, що став відомим завдяки одній забавній книжці, яку він написав для дочки декана Аліси й видав під псевдонімом Льюїс Керролл.

Вони звернули увагу на те, що при узгодженні своїх політичних інтересів люди вступають у «торг», обмінюються «цінностями», несуть «витрати», які вони порівнюють із «вигодами». У такий спосіб у ході політичного процесу виникає своєрідний «ринок», процеси якого можна аналізувати за допомогою тих же аналітичних інструментів, які використовуються в ході аналізу ринку товарів і послуг. А сама політика перетворюється в одну з різновидів «бізнесу».

Так зародилася «теорія суспільного вибору», що вивчає різні способи й методи, за допомогою яких люди використовують демократичні процедури й урядові заклади у своїх власних інтересах. Однак пройшло більше 150 років до того моменту, як «школа суспільного вибору» стала одним з авторитетних напрямків у сучасній інституціональній економічній теорії. Це відбулося після того (і завдяки тому), що «теорія ігор» забезпечила адекватний аналітичний апарат.

Джеймс Мак-Гілл Б`юкенен (народився у 1919)

Американський економіст, лідер школи «суспільного вибору» зараз (і вже понад 30 років), лауреат Нобелівської премії 1986 року «за розвиток договірних і конституційних підстав для теорії прийняття рішень в економіці й політиці».

Б`юкенен одержав освіту в університетах Теннессі й Чикаго, де потім працював протягом декількох років. Тому його іноді відносять до

«чиказької школи», тим більше що він у цілому поділяє неоліберальну концепцію Хайєка й Фрідмана.

Довгий час вважалося, що рішення, прийняті окремими політиками, повинні мати за мету принесення всьому суспільству найбільшої користі. Можливо, в умовах прямої демократії, коли діє модель «медіанного виборця», це дійсно так.

Модель медіанного виборця характеризує існуючу в рамках прямої демократії тенденцію, згідно з якою прийняття рішень здійснюється відповідно до інтересів виборця-центриста - людини, що займає місце в середині умовної шкали інтересів даного суспільства.

Але в умовах представницької демократії, коли інтереси громадян представляють професійні політики, що обираються на кілька років відповідно до певної процедури, ситуація істотно міняється. Розвиваючи ідеї Вікселя, що визначив політику як «взаємовигідний взаємообмін», Б'юкенен, разом з Гордоном Таллоком публікує роботу «Розрахунок згоди» (1962), у якій доводиться твердження про те, що рішення політиків й організацій впливають, насамперед, з їхніх власних інтересів. Так, наприклад, основною метою політика є одержання максимуму голосів на виборах, а державних органів - максимальне збільшення своїх бюджетів, розмірів і влади.

Тут видно явну аналогію з мікроекономікою: політик або організація в даному відношенні мало чим відрізняється від споживача, що прагне одержати максимум корисності, або фірми, мета якої - максимізація прибутку.

У результаті цього виникають такі явища:

- «парадокс голосування», коли в результаті голосування, простою більшістю голосів приймається рішення не на користь більшості населення або навіть іде всупереч інтересам основних соціальних груп;

- «логролінг» (перекочування колоди) - торгівля або взаємний обмін голосами між представниками різних партій з метою забезпечення проходження потрібного рішення або закону через парламент.

У своїй головній роботі «Межі волі: між анархією й левіафаном» (1975) Б'юкенен звертає увагу на те, що закони й чиновники, які повинні стежити за їхнім утриманням, з'явилися й «прижилися» тому, що виконували корисні функції - знижували ступінь невизначеності й, отже, знижували витрати укладання угод як політичних, так й економічних. Але в міру зростання бюрократичного апарату витрати на його утримання істотно зросли й можуть навіть перевищити

«суспільні вигоди», яких їм надають. Інтереси бюрократії не пов'язані безпосередньо з інтересами виборців, тому вона обслуговує насамперед себе й різні ешелони влади. Реалізуючи свої власні цілі й інтереси «особливих» груп, і, насамперед, корпорацій, бюрократія прагне до самостійного використання ресурсів. Критерієм вибору при цьому стає не економічна або соціальна ефективність, а особиста зацікавленість. І чим більше амбіційним (і витратним) є проект, тим більшим буде можливий «інтерес» осіб, що приймають рішення, і тим більше в нього буде шансів домогтися ухвалення. Зрештою відбувається персональне зрощування бюрократії й «великого бізнесу».

Система періодичної ротації кадрів - з органів влади в ради директорів корпорацій і навпаки - одержала назву «системи обертових дверей».

Головною метою державної внутрішньої політики Б'юкенен, слідом за іншими лібералами, проголошує «підтримку Свободи». Саме це завдання є виправданням для самого існування держави.

Але й тут існує серйозна проблема. Забезпечуючи права й свободи «для всіх» або, принаймні, для «кваліфікованої більшості», держава неминуче повинна обмежувати свободу індивіда й «меншостей». І чим далі - тим більше. А в результаті може бути знищена й сама Свобода.

Висновок, що робить Б'юкенен зі свого аналізу сучасної демократії, полягає у тому, що конституційний порядок повинен бути змінений таким чином, щоб критерії ефективності політичної системи спиралися на принцип економічної свободи, з одного боку (відповідно до традиції неолібералізму, що йде від Хайєка), і принципи соціально-економічної ефективності - з іншого. Розробці економічних критеріїв ефективності політичної системи присвячено багато робіт Б'юкенена, серед яких слід особливо відзначити «Теорію суспільного вибору» (1972), «Демократію в умовах дефіциту» (1977), «Влада оподаткування» (1980), «Свобода, ринок і держава» (1986). Одна з рекомендацій полягає у тому, що істотно більша частина рішень повинна прийматися не просто, а «кваліфікованою більшістю» голосів - дві третини (66,67%), три чверті (75%), а то й п'ять шостих (83,34%), що мають право голосу.

З 1990 року Центр вивчення суспільного вибору, керівником якого є Б'юкенен, видає журнал «Конституційна політична економія».

Б'юкенен відомий також як автор декількох робіт із суспільних фінансів і питань регулювання цін. Він вважає, що втручання

держави в регулювання цін припустимо лише в тих випадках, коли існує необхідність підтримки вільного підприємництва й конкуренції.

Проблема трансакційних витрат

Уся сучасна економічна теорія була побудована на припущенні, що хоча механізм вільного ринкового ціноутворення й функціонує з певними (і такими, що важко визначаються) витратами, пов'язаними з висновком угод і реалізацією контрактів, ці витрати або досить малі, або розподіляються таким чином, що не впливають (принципово) на цей процес. І класична, і неокласична, і кейнсіанська моделі економіки були побудовані з урахуванням гіпотези про те, що від витрат укладання угод можна абстрагуватися. Але насправді це не зовсім так.

Рональд Коуз (народився у 1910)

Ще в 1937 році молодий англійський учений Рональд Коуз у своїй статті «Природа фірми» показав, що саме виникнення фірми як соціального інституту пов'язане із проблемою витрат на пошук інформації й контрагентів, ведення переговорів, укладання й юридичний супровід угод. Ці витрати він назвав «трансакційними». Роль фірми полягає у зниженні ризиків і невизначеностей, пов'язаних з висновком контрактів. За інших рівних умов фірма, за Коузом, буде тим більше:

- чим менше внутрішні витрати організації (фірми) і чим повільніше вони зростають зі збільшенням кількості угод, здійснених фірмою в одиницю часу;
- чим менше помилок роблять підприємці і чим повільніше зростає кількість цих помилок зі збільшенням кількості трансакцій - «ефект досвіду»;
- чим сильніше знижується або хоча б повільніше зростає ціна факторів виробництва зі збільшенням попиту на них з боку організації — «ефект масштабу».

Коуз висунув гіпотезу про те, що *«якщо права власності чітко визначені, то в умовах абсолютної конкуренції приватні й соціальні витрати будуть однакові»*.

Хоча це формулювання йому й не належить, надалі воно одержала назву «теорема Коуза».

Коуз класифікував, розділив трансакційні витрати на явні та сховані (витрати упущених можливостей), пов'язані з існуванням

формалізованих правил і законодавчих норм і з неформалізованими правилами.

Паралельно з аналізом трансакційних витрат Коуз знаходить вирішення й проблеми екстерналій. До нього економічна наука, спираючись на Пігу, вважала, що виникаючі в процесі виробництва благ зовнішні й побічні ефекти повинні регулювати державу. Коуз показав, що це не завжди й не обов'язково краще вирішення проблеми. Адже державне втручання теж не проходить без витрат, іноді досить значних. До того ж вони мають свої побічні ефекти — зменшення простору людської свободи. Якщо права власності визначені хоча б приблизно й можуть бути продані, то в процесі ринкового обміну ресурси дістануться тому, хто їх оцінює найбільш високо й може ними розпорядитися з найвищою ефективністю. Інші учасники одержать компенсацію. Такий підхід дозволяє встановити більш суворі межі державного втручання у вирішення господарських проблем.

Свою теорію Коуз ілюструє численними прикладами: від взаємин між фермерами-сусідами до проблеми розподілу радіочастот, від конфлікту орендарів сусідніх офісів (лікаря й кондитера) до вирішення екологічних проблем. Коузу належить свіжий погляд на фактори виробництва як на комплекс майнових прав, а не «залізяк» та інших матеріальних об'єктів.

Внесок Коуза в розвиток економічної теорії не відразу одержав визнання громадськості. Його основні роботи вийшли в 1937 і 1961 роках («Проблеми соціальних витрат»), а Нобелівську премію він одержить тільки через 30 років – у 1991 році.

Бібліографічний список

Березин И.С. Краткая история экономического развития: учеб.пособие / И.С. Березин. М.: Русская Деловая Литература, 1999.

Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу: підручник / Б.Д. Лановик, З.І. Матисякевич, Р.М.Матейко; за ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999.

Гаркуша Ю.А. Экономическая история. – Х.: Нац. аэрокосм. ун-т «ХАИ», 2000.

Агапова И.И. История экономической мысли: курс лекций / И.И. Агапова. – М.: ЭКМОС, 1998.

Бартенев С.А. История экономических учений / С.А. Бартенев. – М.: Юристъ, 2002.

Всемирная история экономической мысли: в 5 т. – М.: БЕК. 1987 –1995.

Історія економічних учень / за ред. Л.Я.Корнійчук, Н.О. Татаренко. –К.: КНЕУ, 2001.

Історія економічної думки України: навч. посіб. / Р.Х. Васильєва. – К.: Знання Пресс, 1993.

Ядгаров Я.С. История экономических учений: учебник для вузов / Я.С. Ядгаров. – М.: ИНФРА – М.: 2001.

Новікова Зоя Іванівна
Волкова Людмила Олександрівна
Купріянова Валентина Сергіївна
Сідлярук Тетяна Віталіївна
Тур Ірина Юріївна

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Редактор С.П. Гевло

Зв. план, 2009

Підписано до друку 16.12.2009

Формат 60×84 1/16. Папір офс. № 2. Офс. друк

Ум. друк. арк. 6,7. Обл.-вид. арк. 7,56. Наклад 100 прим.

Замовлення 428. Ціна вільна

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
„Харківський авіаційний інститут”

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр „ХАІ”

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu